

СУЧАСНІСТЬ

Ю. Тарнавський: Идеалізована біографія — С. Домазар: Замок над Водаєм — Б. Кравців: Реабілітація М. Зерова-перекладача — 3 перекладів М. Зерова — В. Маркусь: Рибалка М. Веста — папа кризової доби — Є. Гловінський: Радянські закупи зерна за кордоном — Р. Рахманний: Запитання на схилі гори — А. Г. Горбач: Із болгарських вражень — В. Рудницький: Мій флірт з Мельпоменою — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки — Лист до редакції

2 (38)

ЛЮТИЙ 1964

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

2 (38)

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Tel.: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «Biblos» G.m.b.H., München 13, Hess-Str. 50-52

ЛІТЕРАТУРА

ЮРІЙ ТАРНАВСЬКИЙ: ІДЕАЛІЗОВАНА БІОГРАФІЯ

XXVI

Не йду
і не шукаю,
лиш думаю
про тепер.

Хочу завжди
остатися загубленим
у білому тумані
твого обличчя.

XXVII

Розкрилися
мої груди.
Світло ранку,
неначе голуб,
шукає у них затишку.

М'якою рукою
гладить моє обличчя
добрий світ!

XXVIII

«Завтра водою
мої уста
покриють твої стопи,
і теплим плесом
моє тіло
збереться довкруги них.

Загачена
камінням сліз,
я завжди
остануся з тобою!»

XXIX

Даремно
я шукав тебе сьогодні.
Не чули про тебе
небеса,
і зір мій
луною
завмирав між скелями пустки.

Лиш море
непритомно
повторювало твоє ім'я.

XXX

Не затримає нас дзеркало
спаралізованими руками,
і стіни плиткою пам'яттю
не пригадають нашої присутности.

Лиш ліжко, лежачи горілиць,
ще чутиме наші тіла,
як сльози, що щойно висохли
на його пом'ятому обличчі.

XXXI

Затули мої очі
лагідними краєвидами рук,
загаси полумінь розуму
м'якого поцілунку неглюю.

Роздягни мене у темряві:
нехай блиском тіла
всякну в теплі бібули стін
і у бліду пам'ять дзеркала.

XXXII

У полум'ї свічок
являешся мені,
у полум'ї свічок,
як полумінь, ясна.

Як свічки полум'я,
тоді мої уста
тремтять і гаснуть
від твого імени.

XXXIII

В'язниця твоєї самоти
має прозорі стіни
із ясности дня
в яким мене немає.

Із краси краєвидів,
бачених моїми очима,
із твого обличчя,
захованого у моїм серці.

XXXIV

Вночі
будить мене
твій спокій.
Сідаю в темряві
й дивлюся
на чорну ріллю ліжка.

— Як лан лілей,
ростеш на ньому
білим тілом.

XXXV

Немов вицвіла ніч,
цей сірий день,
і, як бетон,
гуде у вухах
вуличний гамір.

— Так,
наче б ти
ніколи
не існувала,
а коли
існувала,
ніколи
вже не будеш
існувати!

XXXVI

Вже янголи сумерку
товпилися
за твоїми плечима,
коли я відходив,
та, заки зник у темряві,
бачив,
як сонце
повисло на твоїх руках
золотим омофором.

XXXVII

Неначе вітер у волоссі,
в моїх устах
твое ім'я.
Прозорою водою
повіки
на очах.
Душа,
як сонце у воді,
в тобі!

XXXVIII

Неначе
в блідім вечорі,
засипаю
у твоїх обіймах.
Сиплеш мені
на очі
м'який пісок долонь,
як пальцями волосся,
розчісуєш шепотом
пам'ять.

XXXIX

Крізь сон
чую твою присутність
біля себе.

Не знаю,
чи це сльози,
чи цілунки,
теплими краплями
падають
на мое лице.

XL

Немов сльоза
на віях,
затремчу
від твого голосу,
і краплею гарячою
впаде
на твої стопи
моє обличчя.

XLI

Спи,
спи,
як парк,
сповнена тіней
снів,
бо сполохаєш,
як зграю птахів,
мої уста
із дерева
твоїх!

XLII

Не вірю,
що тебе кохаю,
що хочу засвітити
свічі
моїх очей
ясним полум'ям
твоїх,
що хочу розплескати
свої уста
і пам'ять
об м'який граніт
твого рота!

Лежу,
й завжди
остануся лежати
у чорній ямі
мого серця.

XLIII

Де ти?
У лябіринті
твого тіла
тебе шукаю.
Немов луна,
літають
мої руки
по білих коридорах
твоїх членів.

Знайти,
як келех
холодної отрути,
твої уста,
і притиснути
до своїх...

До самого кінця,
до смерти!

XLIV

Не хочу
імени,
ні тіла,
ні свідомості!

Бути
прозорою
краплею
води
на квіті
твоїх уст.

XLV

Немов
на смітник,
знову
вернувся я
до життя.
Лежу,
байдужий,

наче фотографія,
присипаний
лушпинням
людських
лиць!

XLVI

Скажи,
що ясним джерелом
ще б'є кохання
з-під гори
душі моєї,
що це не я
сиджу підпертий
палицями непорушности,
і бачу,
як з муру дерев
додолу облітає
мокрій тинк листя.

XLVII

Завжди
твої уста,
немов зідхання,
у моїй пам'яті,
неначе стогін
мояго серця,
неначе близна
у моїм мозку!

XLVIII

Остались
лиш твої
уста,
на яких
вмерти,
немов розп'ятому,
як на м'якому
й теплому
хресті!

XLIX

Прийди,
м'якими кроками
цілунків
сполохай зграї
смутку,
що гайворонням
чорним
обсів
руїни
мого
рота.

L

Зору,
як рук
спаралізованих,
не можу
піднести.
Забув
вже навіть
смуток
за тобою.

Пусто,
як після
похоронів
власної
душі!

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

I

Любгород було місто чи не в чотири рази більше за Драбати́н. Воно височіло на стрімкому горбі — природна фортеця, мабуть, за повних небезпек середніх віків, — між двома річками, що зливалися коло його підніжжя. В добу Гетьманщини і пізніше то був осідок чималого щорічного ярмарку, славного навіть і за кордоном. Потім, на початку цього століття, ярмарок перенесено до Полтави, головного міста провінції, і величезний правильний квадрат Ярмаркового майдану з церквою в його центрі — лишився порожній. На ньому поросла буйна трава з біло-жовтими польовими ромашками, золотими жовтцями, рожевими липкостеблими гвоздиками, блакитними волошками й усюди-присутньою кульбабою, але натовпи тріумфуючих демонстрантів, що протягом весни й літа 1917 року невтомно святкували щойно народжену свободу і вітали демократичний лад, витоптали всяку рослинність, і вона відступила в кутки, створені суцільним рядом крамниць по чотирьох сторонах квадрата.

Тепер, улітку 1919 року, густу куряву майдану збивали, маршуючи, ноги так званих продармійців, коли вони вирушали в похід проти сіл або верталися із здобиччю зерна та інших харчових продуктів, гвалтом і зброєю відібраних від селян, та частин військ ЧК, що провадили на майдані свою муштру. Мешканець міста уникав тепер переходити через майдан, обернений у табір ворожої армії, з порожніми крамницями по чотирьох його сторонах, використовуваними як касарні. Велика церква посеред майдану була глуха й німа, важкий замок висів на її масивних дверях. Оголошення поруч із замком, з печаткою ревкому з серпом і молотом, неначе на сміх проголошувало церковний будинок власністю народу. Над ним була косо наліплена на дверях цитата з Карла Маркса. Її великі червоні літери можна було прочитати здалеку: «Релігія опіум народа».

Збоку, між майданом і урвищем, на краю горба, розташований був старий Міський сад із літнім театром у ньому. Там що-

вечора, крім понеділка, місцева трупа давала свої вистави. А під кручею, на дні урвища, зараз за садом, місячними ночами ЧК розстрілювала свої жертви.

Не зважаючи на це, дерев'яний театр був завжди повен глядачів.

Це могло б здаватися дивним. Місто жило в постійному страху. Ніхто не знав, хто буде наступний. Процедура була проста й ефективна: арешт у темряві ночі, короткий допит на місці з двох-трьох запитань про ім'я і прізвище, а тоді скорий марш під важким конвоєм на дно провалля. Одиноким відступленням від раз заведеного порядку було застрелення на місці, коли жертва робила спробу втечі. Вони рідко садовили мешканців міста до тюрми, заповненої заложниками з сіл.

Постійне жахливе чекання мучило людей, і забути його можна було тільки в довгому дерев'яному будинку в тінистому парку. Там, на яскраво освітленій сцені, вони бачили й переживали інше життя, в іншому світі. Там не було ні ЧК, ні нічних арештів, ні вічного страху. А головне, — життя на сцені було українським життям, бо то була українська трупа, і вона ставила п'єси українських драматургів.

Деяких ночей, коли кінчався чарівний сон на сцені і глядачі мали виходити з саду, неблаганний кошмар дійсності підстерігав їх на його воротах. Навколо парку стояв кордон із салдатів. Ненависні чекісти, з пістолями в руках, перевіряли особисті папери. Їхні колючі погляди обмацували обличчя. Горе тим, у кого не було паперів! Смерть тим, кого вони хапали — з паперами чи без паперів! Їм була тільки одна дорога — на дно провалля.

Тоді зловісне слово «облава!» перелітало з вуст до вуст. Тоді заклопотаний шепіт чувся в глибині неосвітленої алеї під старими кленами. Тоді тріщав паркан під важким тілом, чулися викрики: «Стої! Стої!», часта гупотня важких чобіт, рушничні постріли, а іноді й смертельний зойк і стогін.

Однак облави були не регулярні. А найважливіше було те, що вони ніколи не турбували глядачів під час вистав. Тож у театрі можна було почувати себе в безпеці.

Мені запропонували в ньому роботу суфлера. Не маючи іншого вибору, я прийняв пропозицію і не жалкував за тим. Життя в театрі — багате емоціями. Актор живе на сцені чимсь життям. Я жив тим самим життям у своїй будці. Щоночі я закохувався, ревнував, брав участь ув інтригах, перемагав і зазнавав поразок.

Іноді я так захоплювався грою, що забував подавати слова. У комічних сценах, замість шептаних слів, нестримний регіт виривався з моєї будки й комічний актор, позбавлений моєї допомоги, зберігаючи на обличчі вираз веселоців, мусів гнівно тупати ногою об сцену, щоб я схаменувся і узявся знов до вико-

нання мого обов'язку. Але то були дрібниці. Актори загалом любили мене. Я теж любив більшість із них.

Вони становили талановитий гурт. Основне ядро їх складалося з колишніх акторів славного театру Садовського в Києві. Голод і нестатки життя в великому місті в час революції й війни загнали їх до цього провінційного міста, де можна було легше дістати харчі на нелегальному чорному ринку. Решта були місцеві аматори, включно з хором і струнною оркестрою. Пан Топірко брав участь у виставах як резонер. Моя мати теж дуже любила театр, але глухота, що рано розвинулася в неї, перешкодила їй грати на сцені. Театральні події були чи не найчастішою темою розмов у родині, якщо не згадувати клопотів з приводу неспокоїного часу.

Там, у тому старому саду, одного дня я закохався. То була сильна, пристрасна емоція. Вона тривала роки й напевне тривала б ціле життя, коли б її не вбило втручання з зовсім несподіваного боку. Але перше, ніж це сталося, це захоплення втягло мене в «дивні й несподівані пригоди» (якщо було б мені дозволено покористуватися стилем автора Робінзона Крузо), в яких я замалим не згинув.

То була...

Був ще один дерев'яний будиночок у саду. До революції він був клубом для місцевих заможних громадян, де вони грали вечорами в карти. Тепер її колишня зала зборів була обернута в майстерню театрального декоратора, який мешкав у меншій кімнаті за нею.

Це сталося під час стану облоги, проголошеного в місті після того, коли загін Продармії вернувся до своїх касарень з пораненими й убитими, замість здобичі, зазнавши засідки на нього славної Марусі.

Вона була командиром одного з десятків українських партизанських загонів, які боролися з більшовицькими військами, а серед них і з Продармією. Остання становила спеціальну армію червоних загарбників, що мала своїм завданням реквізувати харчові продукти в українських селян, щоб годувати голодне населення великих російських міст, як Петроград і Москва. То був наслідок більшовицької політики скасування й переслідування нормальної торгівлі, як «капіталістичного способу обміну продуктами праці».

Ніхто не знав, хто була справді та Маруся. Говорили, що була вона колишня вчителька і що її чоловік, старшина української армії, був схоплений червоними на вулиці в Києві під час їхньої першої навали 1918 року й жорстоко замордований. Вона начебто заприсяглася на його могилі присвятити своє життя боротьбі за Українську Народню Республіку.

Під час другої червоної навали її обрано командиром парти-

занського загону з добровільців, одного з багатьох, які мали зв'язок з українським урядом у західній частині країни. Її загін пересувався швидко, з'являючись у найбільш несподіваних місцях. Її вояки виказували чуда хоробрости. Вони билися зброєю, відбитою у ворогів.

Більшовицькі власті міста поховали вбитих продармійців у братській могилі у міському сквері між двома рядами японських кленів. Похоронна церемонія проведена була з великою помпою, під спів «*Вы жертвою пали*» та «Інтернаціоналу». Були промови. Проклиналося гідру української контрреволюції й присягалося відтяти всі її голови. Впалі «борці за справу робітників і селян» мали бути відомщені.

Побоюючись найзду «*Марусинової банди*» і повстання в самому місті, ревком оголосив стан облоги з заборонаю для мешканців з'являтися на вулицях після заходу сонця. Озброєні патрулі ходили по місту день і ніч.

Оголошення про стан облоги було видруковане на брунатному обгортковому папері й поналіплюване по стінах і парканах цілого міста.

На другий день після похорону ще один брунатний папір з'явився на парканах. То був «Декрет ревкому про заходи щодо придушення контрреволюційної буржуазії і куркульства і запобігання всякої контрреволюційної діяльності». Всі закладники в міській тюрмі з села, коло якого стався напад на «доблесних бійців продармії», мали бути розстріляні «за співучасть з ворогом». На додаток по одному заложникові з кожного іншого села повіту мали бути також розстріляні на пострах і попередження в майбутньому. Нових заложників малося посадити в тюрму на місце розстріляних.

Через стан облоги, вистави в нашому театрі відмінено, і одного дня, не маючи чого робити, я подався до Міського саду. Він був порожній. Блукаючи по ньому без цілі, я підійшов до задніх дверей кімнати декоратора. Коло ганку стояла діжка без віка. Проходячи повз, я зазирнув у неї. Діжка була повна зеленясто-синявої вогкої глини.

Двері були відкриті. Перш ніж я подумав, добре то було чи зле, я зазирнув до середини. В ту ж мить я завмер, уражений, відчуваючи дивне солодке передчуття.

Зовсім гола жіноча постать стояла на чомусь подібному до п'єдесталу. Не важко було пізнати в тій зеленяво-синявій глиняній статуї нашу граційну примадонну.

Мабуть із цілу хвилину простояв я там нерухомо, потім відступив задки кілька кроків так само нечутно, як я й був підійшов.

Ідучи додому, я забув про заложників, розстріли, стан облоги і про все на світі, за винятком того, що я тількищо побачив.

Але не голе жіноче тіло з усією його хвилюючою звабливістю спричинило моє збудження. Я був надто цнютливий хлопець тих днів, щоб убачати в ньому будь-що, крім краси. Мистецтво, ось що змусило мене думати і хвилюватись.

Дивно! Чи ж не прагнув я до нього, хоч і несвідомо, з найперших моїх днів? Чому іноді мене опановувало пекуче бажання надати свою власну форму шматкові дерева, як тільки ніж опинявся в моїх руках?

Ні, треба мені спробувати своїх сил.

Того ж самого дня я ще раз сходив до Міського саду й попрохав у декоратора грудку його глини. Він охоче дозволив мені це. До часу, коли стан облоги було знято, моя перша скульптурна праця була скінчена. Я приніс її, загорнену в папір, на критичний огляд мого мистця.

Він був сам один у своїй кімнаті, умебльованій тільки письмовим столом і диваном. По стінах висіли його ескізи. В одному кутку біліла відлита з гіпсу голова Шаляпіна, теж його праця. Маленькі скульптурні ескізи, ліплені з темно-зеленого воску, красувалися на полиці. Посеред кімнати стояла статуя, замотана в воке ганчір'я. Запах сиріої глини висів у повітрі.

Він запросив мене поставити мій твір на стіл, а сам сів верхи на стілець, опершись руками на його спинку. Протягом кількох хвилин він критично розглядав мою працю примруженими очима. Час від часу він поволі повертав мій твір, щоб бачити його з усіх боків. Я ледве дихав, так хвилювався. Потім він сказав:

— Це ваша перша спроба, чи ж не так?

— Так.

— Вона несподівано добра для першої спроби. Є, звичайно, — він усміхнувся, — деякі поважні хиби в ній, але перш за все я спинося на її добрих сторонах. Вона має схожість з оригіналом. Кожен пізнає в ній портрет пана Топірка. Чи ви ліпили з натури?

— Ні, я користався з фота.

— Так. Але треба завжди працювати з натури.

Він сказав мені про мої хиби. Їх було багато, але вони були звичайні для всіх початківців. Він радив мені присвятити увесь мій вільний час скульптурі, пропонуючи свою допомогу і пораду. Я міг собі брати глини, скільки хотів.

Його слова занесли мене на сьоме небо. Я осмілів настільки, що попрохав його показати мені його останню працю. Мені хотілося побачити її знов, насолодитися баченням її без поспіху, запам'ятати майстерність виконання, навчитися оцінювати її.

— Недобре показувати будь-кому недокінчену працю, але для вас, брате скульпторе, — він усміхнувся, — я вже зроблю виняток.

Він обережненько поздіймав ганчірки, бо глина була зовсім м'яка. Її треба було б по закінченні відлити з гіпсу або принаймні

з цементу, коли б ці матеріяли можна було знайти тепер у Любгороді, сказав він мені.

Протягом кількох хвилин мовчанка панувала в кімнаті скульптора і водночас театрального декоратора. Ми обидва сиділи, розглядаючи статую. Вона здавалася мені шедевром.

З того дня мій ментор виказав щире зацікавлення моїми дальшими спробами. Він показав мені свої книги про великих скульпторів з чудовими фотами їхніх творів. Ті книги познайомили мене з Мікель-Анджельо Буонаротті, Бенвенутто Челліні, з Менше і з Огюстом Роденом. Останній став моїм ідолом.

Він розповів мені про своє перебування перед війною в Парижі. Він побував тоді в Роденовій студії і бачив славного мистця. Він малював мені принадні картини чудової Франції, Парижу, її столиці, в якій можна було забути про прозу життя й віддатися мистецтву.

То було те, про що я почав мріяти. Увесь мій вільний час я присвятив їй, моїй пристрасті на довгі роки. Скульптура було ім'я тієї, що схвиловала мою кров у старому парку у неспокійний і непевний для життя час червоного терору.

II

Серед багатьох поклонниць нашого театру, що їх можна було часто бачити в глибині неосвітленої залі під час наших денних проб, була одна, на котру я звертав стільки ж уваги, скільки й вона на мене, тобто, як мені здавалося, майже ніскільки. Але одного дня пані Андрійко, так її звали, недвозначно виявила до моєї скромної особи свій інтерес. Без жадного вступу вона запросила мене сісти поруч неї на лавці у головній алеї Міського саду після проби. Повз нас якраз проходили веселою юрбою наші хористки і майже кожна з них робила в наш бік великі очі жартівливого здивування з прозорим, легко вгадуваним натяком. Пізніше вони однодушно поздоровляли мене, кокетливо, з приводу моєї «зміни на краще», як вони висловлювалися, щодо мого ставлення до прекрасної статі, чого, як вони твердили, вони ніколи не спостерігали раніше. Бо я був завжди, як одна з них сказала, якийсь «не від миру сього».

Пані Андрійко була гарна молода жінка, лише яких пару років старша за мене. Вона одягалася скромно, але з смаком, наскільки те дозволяли скупі умови революційного часу. Їй, мабуть, допомагало те, що її чоловік, службовець любгородської філії Полтавського Споживчого Товариства, мав змогу діставати для неї деякі сорти матерії і взуття, яких було обмаль або й зовсім не було на ринку. Вона дивилася на мене дуже серйозно сво-

їми карими очима, що в них світилася іскра розуму. Я завжди любив, признаюся, тих гарненьких молодих пань з тією іскрою в очах. Тож я дивився на неї уважно, не без моєї звичайної неспіливості.

Її балачка була патріотична. Серйозні, — вона наголосила це слово, — серйозні молоді люди, такі як я, повинні більше думок присвячувати тому часові, в якому ми жили, і долі нашої країни. Тож бо був час великого самовизначення для кожного. А це було найважливіше для молодих людей, як я, чие майбутнє було перед ними. Чи брав я будь-коли в житті якусь участь у політичній діяльності?

Ні, не брав.

О, мені слід би було брати. Незабаром будуть збори Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії, власне Незалежної групи її, недавно створеної. Щиро запрошуємо вас прийти на збори. Ви прийдете?

Я не міг їй відповісти «ні». Я не наважувався розчаровувати її в її вірі, що я серйозний хлопець. Я сказав «так».

Та, в кожному разі, чому б мені не глянути на політичні збори і на політиків зблизька? Справді, то було б щось нове для мене. Мені подобалися нові, недосліджені речі й положення.

Збори відбулися наступної неділі вранці в клубному будинку Міського саду. Трохи понад три десятки присутніх було на зборах, більшість приблизно мого віку, серед них кілька дівчат. Пана Андрійко обрано секретарем зборів. Головував незнайомий мені чоловік із невеличкою, рівно підстриженою борідкою á la Винниченко. Портрети цього видатного письменника й політичного діяча були загальновідомі. Головним промовцем був пан Андрійко.

Він був коротенький панок із крутлим голеним обличчям і культурними манерами. Я думаю, що він того дня з нагоди зборів убрав на себе своє найкраще літнє убрання, виїнявши його зі скрині з пересипаними нафталіном іншими речами, що ще залишалися від крапчих часів.

Його промова була вислухана з належною увагою. Я не був, мабуть, народжений для політики, думав я, бо ніяк не міг убачити багато глузду у довгих промовах. Мені завжди здавалося, що те саме можна було б висловити простіше, зрозуміліше і коротше. Але пан Андрійко, мабуть, думав інакше. Як справжній політик, він виголосив довгу промову. Та я нудився на довгих промовах і тільки одне, що я міг собі пригадати пізніше, були слова «або-або», що їх він раз-у-раз виголошував.

Коли б я спробував був докласти трохи більше зусиль, я міг би, мабуть, помітити серед багатослівних і нарочито затемнюваних висловлювань промовця його обережні натяки, що Незалежна група Української Соціал-Демократичної Робітничої Пар-

тії підготовляє безпечний ґрунт до «переходу на советську плятформу», вираз, який мені трапилося почути. Той «перехід» був уже в умах ватажків групи. Іншими словами, вони шукали безпечних шляхів зрадити Українську Народню Республіку, приваблювані надією, а може й якоюсь півобіцячкою на портфель, «а мо' й два» у маріонетковому уряді так званої Української Советської Соціалістичної Республіки, принесеної на Україну з Росії на вістрях багнетів Червоної армії.

Та думки мої були далекі від політики. Я спостерігав людей. Я вивчав їхні обличчя й уявляв собі, як би я виліплював з глини ті з них, що здавалися мені цікавими. Отож коли чоловік з борідкою Винниченка запропонував резолюцію, що всі присутні погоджуються вступити в групу, я підніс свою руку, як і всі інші, з цілковитою байдужістю. Тим самим я став членом політичної партії.

Як тільки збори скінчилися, я забув усе про політику, так немов вона й не існувала зовсім.

А проте вона існувала і час від часу давала мені про себе знати. Мої ж реагування на неї були емоційні, бо розум мій був зайнятий іншими речами.

Одна дотична до політики подія, хоч і як звичайна в тій атмосфері терору, коли часті розстріли на дні провалля за Міським садом уже давно перестали бути незвичайною новиною, вразила уми мешканців міста, а серед них і мій. Сталося це, мабуть, через нещоденно драматичні риси тієї події.

Одного дня на світланку службовець міської лікарні набрів на чоловіка в закрівавленій білизні, що лежав непритомний на садовій доріжці недалеко від головного будинка лікарні. Сердешний ще дихав. Службовець повідомив доглядача, пана Топірка, і пораненого негайно ж перенесли до операційної палати. Черговий лікар подав йому першу допомогу, перев'язавши кілька стрільних ран, що ні одна з них не була смертельна. Небарака втратив чимало крові; але був тепер уже поза небезпекою, тобто поза небезпекою вмерти від уже одержаних ран. Однак була ще інша небезпека для бідолахи, і він благав сховати його. Він не спроможний був рухатися сам без сторонньої допомоги. Його поклали в окрему маленьку палату.

Не минуло й двох годин, як уже ціле місто говорило про чоловіка, що був розстріляний разом з іншими і кинутий у спільну яму, але за деякий час опритомнів і виліз з могили. Кати були, мабуть, надто ледачі, щоб засипати яму землею як слід, а може вона була ще не досить повна трупами й вони хотіли використати її для наступної партії розстрілюваних. Той чоловік тепер лежить у лікарні.

Дехто, найбільше жінки, були готові бачити чудо в тій події. Чоловіка вбито, поховано, а він воскрес. Інших хвилювало пи-

танья: чи будуть вони його розстрілювати вдруге? Романтично настроєні, і я серед них, почували, що його треба помилувати. Він уже зазнав покарання, переживавши власний розстріл.

Тим часом у головному будинкові лікарні суперечка йшла по іншій лінії. Головне питання було: повідомляти чи не повідомляти владу? Відповідальна особа, головний лікар д-р Вовк, провів цілий ранок у болісній боротьбі з самим собою. Страх велів йому повідомити, але сором заперечував проти цього. Уже надійшло й пообіддя, а він усе ще не міг прийти до якогось рішення, коли чекіст з'явився в його кабінеті. Він вимагав негайного побачення з лікарем.

— Але ж доктор якраз робить обхід палат, — заперечували йому.

— Нехай він його перерве, — домагався чекіст.

Коли доктор Вовк увійшов у свій кабінет, чекіст грубо присікався до нього. Він хотів знати, хто дав докторові право подавати допомогу ворогові робітничо-селянської влади?

— Ви відповідальні за переховування контрреволюціонера в публічній установі, — гарикнув він просто в лице зблідлому докторові.

Доктор Вовк густо почервонів. Він не звик, щоб до нього зверталися таким тоном і в такій манері. Він випростався. Страх його десь дівся.

— Я лікар, — промовив він з гідністю, — і мій обов'язок зберігати життя людей, а не вбивати їх. Тут, у лікарні, я не знаю ні революціонерів, ні контрреволюціонерів. Всі вони тільки пацієнти для мене. Ми не переховуємо нікого, а тримаємо тих людей, що потребують медичної допомоги.

Чекіст лютував. Він кричав про гнилу буржуазну мораль тощо. Але лікар тільки презирливо кривився. Нарешті чекіст став вимагати, щоб пораненого негайно перенесено до трупарні. Доктор відмовився дати розпорядження про це. Тоді кат вискочив у коридор і впіймав сестру, чия цікавість спонукала її підслухувати під дверима кабінету. Він силою змусив її повести його в палату до пораненого, там він і застрелив сірому.

Ні, то було не життя, то було пекло жити під робітничо-селянською владою. Ніхто не міг би витримати того довго. Повинна була настати зміна, така чи інакша. Мусів настати кінець цьому нестерпному перебуванню в постійному страху.

На щастя, не все ще було втрачене. Емісари українського уряду час від часу прибували нелегально з правого берега Дніпра, де ще чимала територія України перебувала під владою Української Народньої Республіки. Вони приносили підбадьорливі новини й проклямації, вони живили надію.

Ми чекали звільнення з заходу. Не могло бути, щоб зміна не настала.

III

І зміна настала. Але прийшла вона з іншого боку.

На південному сході, поза територією України, антисоветські сили збиралися вже довгий час. Тепер вони розпочали рішучий наступ. Величезна армія білого російського генерала Денікіна рушила на Україну. Білі росіяни невпинно натискали на червоних, використовуючи досвід своїх генералів, здобутий в останній великій війні, і необмежений запас зброї та спорядження, надси-ланого їм з-за моря. Вони навіть мали до послуг повітряну розвідку. Такої розкоші не знала жодна інша сторона в громадянській війні.

Коли перші три британського виробу літаки з'явилися одного дня в чистому небі над нашим містом, кожному стало ясно, що денікінський рух мав за собою поважну підтримку могутніх і багатих західних держав. То був сигнал, що дні більшовицької влади були вже полічені в нашому місті.

Охоплений нетерплячкою, я подався на луг, за Рулу, і там пролежав цілий день, не зводячи очей з колії залізниці і мосту через річку, якими на близькій віддалі, один за одним, відкочувалися на північ потяги з відступаючими більшовиками. Було ясно, що нова влада прибуде до Любгорода незабаром.

Ми майже не спали вирішальної ночі, прислухаючись до розсіяних черг з кулеметів і рушничних залпів десь у напрямі міського кладовища на південному краї горба над залізничним мостом через Рулу. Після півночі довжелезна валка возів з відступаючими частинами залоги міста рушила в напрямі Куквина, передмістя за річкою Любкою. Залізні шини коліс валки гуркотіли по нерівному камінні бруку на нашій вулиці майже аж до світанку.

Вранці напружена тиша запанувала над містом. Любгород заचाївся, притаївши дух.

Збудження не давало мені спати і, як тільки розвиднилося як слід, я не міг опертися спокусі вислизнути в місто на розвідку.

Вулиця за ворітьми лікарні була порожня. Я був певний, що навряд чи хто в місті спав, але кожне воліло залишатися за замкненими дверима й позачиняними вікнами. Кожен двір виглядав, немов маленька фортеця в облозі.

Я повернув праворуч і вже наближався до незграбного дво-поверхового будинку Просвіти, — українського культурного й виховного центру і опікуна нашого театру, — коли два вершники, донські козаки, як виявилось, коли вони під'їхали ближче, виїхали з-поза будинка.

Молодший з них, десь так коло мого віку, спинив свого маленького кудлатого коника.

— *Ей, малый, где здесь жидаы и коммунисты?*

Я не знав про комуністів, за винятком одного присяжного повіреного, знайомого пана Топірка, який саме ховався в нашій хаті. Він цілісіньку ніч без перестану викладав свої страхи, що чи не доведеться йому розплачуватися життям від руки нової влади за свою слабодухість, через яку він поступився перекопуванням і домаганням попередньої влади вступити до їхньої партії. А щодо жидів, то вони становили не менше чверті міського населення.

Стримуючи крайне здивовання, я знизав плечима:

— Не знаю.

Молодий козак дивився на мене з виразом, який не обіцяв нічого доброго. Але його товариш, старший вусатий козак, сказав йому щось потихеньку, і вони поїхали собі. Коли вони зникли з мого поля зору, я швиденько побіг додому іншою вулицею й розповів своїм рідним про те, що я дізнався про нову владу. Перспективи були далекі від блискучих, така була одностайна думка всіх. Наш повірений просто захворів, почувши принесені мною новини, і то було дуже вчасно, справді. І певно, що лікарняна палата була для нього кращою схованкою. Ми всі з полегшею зідхнули, коли його повели до лікарні.

Пізніше, того самого дня, я сховався до дядька Максима в Куквин, довідагися, як там стоять справи.

Мій дядько, його жінка, тобто моя дядина, і її брат, були всі ще бліді й пригнічені. Вони всі жили разом у старому довгому одноповерховому будинку, рубленому з довгих колод, під солом'яною стріхою, побудованому в минулому сторіччі ще за панщини. То був родовий маєток дядини та її брата. Садиба була досить велика, з старим занедбаним садом за домом і з широким порожнім двором спереду, на якому було дві чи три клюмби з жоржинами, а решта поросла дрібною алтечною ромашкою. Мабуть, розмір тієї садиби та її місцеположення зараз за мостом для возів через Любку були відповідальні за нічні одвідини вояків Червоної армії.

Вломники продержали мого дядька і дядиного брата під цівками рушниць понад годину, перелякали дядину майже на смерть і пограбували родину, забравши все золото й срібло, яке тільки змогли з них вимучити, включно з вінчальними обручками і срібними ложками.

Коли я вернувся додому з новиною про їхні нічні переживання, моя мама вибухнула:

— От, Господи! Та невже ж вони не могли провести небезпечну ніч у нас або принаймні принести нам на схов своє золото й срібло на перехідний час? Яка дурість!

Ми обмінялися поглядами з сестрою і не могли не посміхнутися. Наша мама завжди дуже добре знала, що треба було зро-

бити, зовсім як той поляк в українській приповідці, мудрий по шкоді.

Днів за два по тому місто наповнилося молодими людьми приблизно мого віку, деякі в новісінських англійських уніформах кольору хаки, а інші все ще в своїх шкільних уніформах, що маршували або й просто тинялися по вулицях, горлаючи пісень про свою «Русь святую». Ходили чутки, що офіцери на підпитку вимагали від ресторанних музик грати «Боже, царя храни», зненавиджений гімн колишньої Російської імперії. Справи дедалі гіршали, і незабаром жажлива новина приголомшила місто.

Одного дощового пообіддя видатні українські громадські діячі були арештовані, і коли їх вели до тюрми, то один з них, капітан Левченко, кинувся набік в одчайдушній спробі тікати. Він дістав удар козацької шаблєю по черепу, але спромігся вскочити в найближчий двір і там десь заховатися. Але старого Василенка на місці зарубано шаблями.

Ясно, що то було оголошення війни всьому українському.

Капітан Левченко, старшина царської армії у першій світовій війні, переховувався весь час, поки в Любгороді перебували більшовики, бо вони вважали кожного колишнього офіцера за свого ворога і розстрілювали їх без милосердя, як тільки спромогалися кого з них зловити. Левченко вийшов із своєї схованки тільки коли прийшла нова влада. За ним був також період служби на посаді військового начальника за недавньої української доби в історії міста.

Тієї самої ночі поранений Левченко спромігся прокрастися в темряві до нас. Я бачив його, як він увійшов у наш передпокій, притискаючи закривавлену кишенькову хустку до голови. Пан Топірко швидко промив його рану і забинтував, як належало. Рана була неглибока й небезпеки від неї не доводилося побоюватися. Після того він допоміг Левченкові обголити вуса, дав йому переодягтися в одно з своїх убрань і провів його до одного певного місця, де він міг би далі переховуватися. Ніхто про те не знав, тільки Топірко і я.

Василенко був старий чоловік понад 60 років, голова місцевої Просвіти. Він належав до старої української Громади і зазнавав переслідувань за царя. Більшовики не чіпали його через його вік і популярність серед українців. 1919 року більшовики де в чому були поблажливі до українців, надто до інтелігентних кіл.

Тепер же саме на ці інтелігентські українські кола денікінська влада спрямувала свої репресії.

Незабаром на Ярмарковому майдані були споруджені шибениці. Троє повішених уже гойдалося на них. Мені огидна була вже сама думка йти і дивитися на них. Я пригадав собі той самий Ярмарковий майдан, повний тріумфуючих юрб, коло двох років тому.

Першого травня 1917 року населення міста радісно святкувало Свободу. Не шибениці, а трибуни для промовців височіли тоді над людьми на майдані. Повз їх маршували стрункі колони демонстрантів.

Найбільша частина їх, на чолі демонстрації, становили українці під своїм жовто-блакитним прапором. За ними йшли євреї під синьо-білими прапорами з Давидовою шестикутною зіркою на них. Далі, під червоно-білими прапорами, йшли поляки. Досить значна кількість їх, будиши евакуйовані з тих частин Польщі, що були окуповані німцями, обрали собі за тимчасовий осідок Любгород, бо тут був католицький костьол. Небагато росіян замикали процесію. Вони йшли під червоним прапором революції. На тому прапорі були не серп і молот, а надихаючі слова: Свобода, Рівність, Братерство.

Тільки два роки проминуло з того дня, і яких же химерних перетворень зазнав за цей час старий Ярмарковий майдан! Військовий муштровий майдан для одних, місце публічних кар на горло для інших. Одні й другі були чужинні загарбники, тож майдан, здавалося, тужив за своїм справжнім господарем, котрий спорудить на ньому монумент Свободі. Та господар усе ще барився десь за Дніпром.

Цих гнітючих днів багато з мешканців міста запитували самі себе, котре з двох зол було менше, червоне чи біле. І не могли вирішити. Вибору взагалі не було. Чужі армії приходили й відходили, встановлюючи свої суперечливі режими. Вони не запитували схвалення у любгородців. І мешканець міста, байдуже якої національності, міг тільки замкнутися в своїй огорожі за різного роду засувами й замками і сидіти тихо, тремтячи зо страху, бо ніякі замки і ніякі засуви не давали безпеки від насильства і беззаконня.

Життя, практично, спинилося в місті. Базар був порожній. І наш театр, звичайно, був закритий. Бо то був український театр.

IV

Минуло тільки два тижні після останньої нашої безсонної ночі під час зміни влади, коли настала інша ніч, повна страхів і тривоги, що позначила важливий поворотний пункт у моєму житті.

Я, здавалося, тількищо добре заснув, коли пан Топірко вже розбудив мене:

— Вставайте, Йване, більше нам не доведеться спати сюніч.

Я відігнав від себе сонливість. Будинок наш був неосвітлений, але досить місячного сяйва промінилося крізь вікна, щоб я міг бачити, що пан Топірко був зовсім одягнений і мав капелюха на голові.

Я встав і хутенько одягнувся.

— Що сталося?

— Погані справи, Йване. Денікінці гвалтують дівчат десь недалеко від нас. Вони можуть повернутися й сюди. Ми повинні захистити наше жіноцтво.

Він вийняв нагана з кишень і вручив його мені.

— Цей для вас. У мене є ще один для себе.

Я коротко його оглянув. Барабан його був повно наладований патронами.

Ми вийшли надвір. Ніч була залита розсіяним світлом від півмісяця за клаптями тоненьких прозорих хмарок. Було дивовижно тихо. Мовчазна ніч немов прислухалася до чогось очікуваного. Тишу раптом пронизав різкий жіночий вереск звідкись здалеку. У ньому чувся тваринний страх смерті. Я відчув, як волосся заворушилося в мене на голові. Ми обидва прикипіли до місця. Ще один! Ближче! Тоді багато їх разом, чоловічих і жіночих, виття людського табуна.

Після того знов запала тиша. Кров молотком стукала в моїх вухах.

— Де Рая і мама? — запитав я, стискаючи колодочку мого револьвера з такою конвульсивною силою, що в мене заболіли пальці. — Я краще піду й побуджу їх.

— Ні, не треба цього робити. Рая ховається в кущах з іншими дівчатами. А ваша мама спить. Добре, що вона не чує цього жаху. Краще нехай вона спить, поки ще нема безпосередньої небезпеки для неї. Ви ж знаєте, яку колотнечу вона підійме, якщо її розбудити.

Я кивнув.

Топірко інструктував мене, що нам робити. Ми повинні були стерегти територію лікарні. Він узяв на себе перёд, а я мав стерегти задню частину. В разі наскоку, дати два попереджувальних постріли. Він навчив мене спеціального тихого посвисту, що був знаком для дівчат, коли хто з нас наближався до них, що їм нічого боятися.

Я знайшов їх, — невеличкий переляканий табунець, — як вони стояли, готові кожної миті бігти, у густих тінистих кущах за головним будинком. В іншому кущі ховалася ціла єврейська родина з сусіднього двора. Я сказав їм, що безпосередньої небезпеки не було. Тоді я розпочав свій обхід. Найдужче я мав пильнувати задніх воріт. Вони виходили на схил бугра за містом, тож був то шлях до відступу в разі необхідності.

Вереск і крики чулися ще кілька разів з різних напрямків. Тоді знов западала тиша. У лікарняному саду було тихо. Нарешті ніч затихла. Здавалося, що небезпека минулась.

Але нічні тривоги не обминули мою матір. Вона прокинулась перед світанком і знайшла ліжко Раї порожнім. Вона почекала

трохи. Тоді, стурбувавшись, вийшла квапливо в вітальню, де я мав спати на дивані. Вона знайшла, що і моя постіль покинута. Те саме було і у спальні Топірка. Всі, крім неї, облишили дім серед ночі. Вона не знала, що й подумати, і швидко накинула на себе денний одяг. Лікарняний двір був, здавалося, теж порожній. Вона кинулася до головного будинка і там Топірко побачив її та постарався заспокоїти. Але вона вже теж не могла спати решту тієї ночі.

На світанку бородаті дідусі з єврейської громади привезли до лікарні віз поранених і напівмертвих. Одна родина була цілком вирізана, розповідали вони. Роза, красуня 19 років, у четвертому дворі від лікарні, була згвалтована і по-звірячому замордована разом з батьками. Тільки десятирічний хлопець, Розин брат, заховавшись десь, уникнув замордовання.

Колотнеча зі збуджених почуттів і уривчастих думок наповняла мою голову, коли, поволі й обережно, я йшов хідником порожньої вулиці рано-вранці після тієї ночі.

За рогом вулиці я майже наштовхнувся на дві знайомі постаті. Я ніколи не сподівався побачити їх у Любгороді. З першого ж погляду я вже знав, що нічого доброго не вийде з тієї зустрічі.

Я помітив їх скорше, бо вони були зайняті розгляданням міста. Я мав у своєму розпорядженні кілька секунд на те, щоб зникнути за рогом вулиці, з-за якого я щойно вийшов, перше ніж вони побачать мене. Але гордість не дозволяла мені втікати, мов боягузові.

Бож то було мое місто і моя країна. І з холодним викликом ув очах я крокував назустріч їм. Я звернув увагу на погони «вольноопределяючихся» (однорічників), пришиті до їхніх гімназійальних блуз. Це пояснювало все.

Наступної миті вони теж побачили й упізнали мене. Вираз зацікавленості байдикуючих туристів зник із їхніх облич, вони стали напружено ворожі. То були два єдинонеделіміські учні моєї кляси в гімназії, Тукалов та Іваненко. Бракувало ще тільки Смірнова, а то б вони були вже й усі там.

Вони стали. Я підходив напруженим кроком. Ніхто з нас не промовив ні слова звичайного привіту. Вищий із них, Іваненко, сказав із злобною радістю:

— Ну, як справи? Де твоя Україна? Ще не вмерла, ти співав. Але вона вже вмерла, і ми копаємо їй яму, навіки. Що ти на це? — Він говорив, природно, російською мовою.

Я став, дивлячись холодно в його очі, налиті ненавистю.

— Цей день ще не останній, — відказав я по-українському. Я знав, що вони обидва чудово розуміли українську мову. Іваненко почервонів.

— Справді? Ми можемо зробити цей день останнім для тебе.

Ось тільки заявити в контррозвідку. Я це охоче зроблю для тебе і твоєї України.

— Спробуй! — відрізав я.

Його загроза не була порожня. Контррозвідка була для Денікіна те саме, що ЧК для Леніна. Вся моя істота була насторожена. Я добре знав місто і був готовий перескочити через найближчий паркан у разі небезпеки. Але вулиця була порожня, крім нас трьох, і я бачив, що вони не мали при собі зброї.

Тукалов, росіянин, білолиций і в пенсне, втрутився.

— Перестань говорити цим тоном, Олександрє, — сказав він до свого приятеля. — Ти покажи нам дорогу до станції, Іване. Добре? — Голос його був досить спокійний. Це охолодило мене.

— Треба повернути за ріг і тоді... — Я вмовк. — Ні, я краще проведу вас до станції. У кожному разі, — я тут свій.

Моя гордість не дозволяла мені відступати ні на крок. Проте, я був насторожі, готовий до всякої несподіванки. Але ми нікого не зустріли на вулицях у цю ранню годину. То було не дуже далеко. Я провів їх до того місця, з якого видно було в'їзд у станційний двір.

— Он станція, — сказав я, вказуючи на неї і продовжуючи тим же кроком іти собі далі своєю дорогою. Вони почали переходити вулицю. Ми не обмінялися прощальними словами. Ми були вороги.

Я знав, що на станції був відділ контррозвідки. Але я також знав, що недалечко був ріг поперечної вулиці. Коли вони входили в ворота станційного двору, я завернув за ріг вулиці й пішов з усією найбільшою швидкістю, на яку я був тільки спроможний. Недалечко за рогом, вулицю перетинав глибокий яр, через який був перекинутий міст. Яр був порослий дикими кущами, і на дні його дзюркотів струмок, званий Буховцем, що значно далі, за містом, впадав у Рулу. Я стишив свою шалену ходу тільки тоді, коли опинився на дні яру, захищений від людських очей густим чагарником. Але я не спинявся. Збудження гнало мене далі.

Я міг пробачити Тукалову. Він був росіянин, і цілком природно було для нього боротися за його Росію. Зовсім інша справа з Іваненком. Він був українець по крові. І він виказав таку ненависть! Однак і то була не так уже й надзвичайна річ. Всі відступники такі.

Мені пригадалися яничари, середньовічні тілоохоронці султанів Оттоманської Порти, найзліші вороги християн. Їх набірали до того спеціального війська з християнських хлопчиків, захоплених у полон мусулманськими арміями за наскоків на сусідні країни. Одне з найбільших джерел здобування християнських полонеників становила середньовічна Україна з її незахищеними природою кордонами, відкритими для набігів крим-

ських татар, що були васаліями стамбульського падишаха. Певно, що Іваненко був сучасний яничар, огидний відступник від своєї нації.

Майже в кінці яру, перед тим місцем, де він виходив на недалекий уже звідти берег річки, я видерся нагору й тепер ступав енергійними кроками здовж головної вулиці міста без ніякої певної мети, а тільки прагнучи ще дужче віддалитися від станції. Збудження все ще володіло мною, але мої думки були вже в порядку.

Вони йдуть, думав я, воювати за свою Росію, за Росію в об'язі недавньої імперії, в якій Україна знов була б тільки провінція, тільки колонія. Вони готові ризикувати за це своїми головами.

А ми? Ми сидимо, мов ті «німці, підлії раби», як Тарас Шевченко картав ув одним із своїх полум'яних послань до мертвих, і живих, і ненароджених земляків своїх *). Це він до нас промовляв, до мого покоління. На що ж ми чекаємо? На яке чудо? Республіканська армія України зазнає втрат у боях десь за Дніпром. Вона розпачливо потребує поповнень. А ми сидимо ось тут і тільки хилимося перед червоними і білими напасниками, котрим треба тільки нашої землі і нашого хліба, котрі прагнуть уярмити нас знов.

— Ні, так не може бути далі. Ми повинні піти!

— Так. Цілковита правда. Ми мусимо піти до Симона, — зненацька почув я голос.

Що то було? Відлуння моїх слів?

Я озирнувся.

Парубок мого віку стояв недалечко. Його карі очі під чорними бровами дивилися на мене серйозно і водночас дружньо. Лице його здавалося мені знайомим, а проте я не міг собі пригадати, де я його бачив.

— Я кажу, що саме час нам вирушити до Симона, — повторив він.

Я дивувався і не знав, чи він вичитав мої думки на моєму обличчі, чи може я непомітно для себе висловив їх уголос. Але так чи інакше, то не мало значення. Головне було те, що він був мій друг. Він думав так, як і я.

— Гаразд, — сказав я, — ми вирушимо сьогодні, зараз.

— Гаразд, — луною відгукнувся він, — але перше ходім побачимося з паном Андрійком.

Я кинув на нього здивований погляд. То була несподіванка для мене. Але я не перечив. І тут я згадав: він був один із тих, з ким я голосував разом на зборах незалежників у Міському саду.

— Так, — сказав я, — але почекаймо одну хвилинку.

*) У даному разі в поезії «Юродивий».

Ми стояли коло церкви в кінці Полтавської вулиці на краю крутого схилу до Зарулля. Я любив це місце через розкішний краєвид на широкий простір за рікою. До цього місця привела мене несвідомо моя задумливість того дня.

— Бачиш наш національний прапор там? — запитав я, вказуючи в далину.

— Де? — здивувався він.

— Он ті жовті піски і сині ліси над ними коло обрїю? — вказав я ще раз. — Того прапору нашої незалежності й свободи вони безсилі відняти в нас.

— Так, — вимовив він задумливо. — Так, я бачу.

— Давай же присягнемо на вірність йому, — сказав я. — По-стіймо хвилинку мовчки задля цього.

Ми стояли струнко, з непокритими головами, не відриваючи очей від живих барв прапора нашої батьківщини. Я в думці присягався бути вірним йому до самої смерті. Я був певний, що й він робив те саме.

Тоді ми поодягали свої кашкети і, повернувшись на місці, нога в ногу покрокували до міста.

V

О, молодосте, молодосте! На які несподівані пориви буваєш ти здібна!

Тепер, коли я пишу ці рядки, моя молодість давно минула. Разом із сріблом сивини безплідний скепсис став притаманністю мого покоління. Але пригадуючи собі ту мовчазну присягу двох палких юнаків над широкою долиною, на якій між стінами зеленого очерету блищали сріблом чисті води Рули, я знов відчуваю урочистість моменту, яка не часто трапляється навіть під звуки промов і фанфар, на зборищах велелюдних юрб.

Сповнені піднесення, ми швидко йшли пружким узгодженим кроком, властивим вояцькому маршеві. Він не тривав довго.

Ми застали пана Андрійка в так званому Панковому ряду, у тій невеличкій частині величезного квадрату з крамниць навколо Ярмаркового майдану, яку так революція, як і контрреволюція ще терпіли, як осідок управи і канцелярій кооперативного товариства. Він був сам один у кімнаті, повній полиць із покажчиковими картками.

Пан Андрійко виглядав дуже відмінно від того самовпевненого чоловіка, промову якого я вислухав був на партійних зборах у Миському саду одного дня. Його тодішній лиск злиняв, одяг його був обношений, лице пом'яте. Не лишилося й сліду від його колишньої красномовности. Він насилу спромігся продихнути крізь поблідлі губи своє тремтливе «заходьте» у відповідь на наш стук

у двері. Було ясно, що він із страхом чекав на відвідувачів зовсім іншого сорту, і його округле зблідле лице освітілося кволюю усмішкою полегші, коли він побачив не їх, а нас, як ми входили в кімнату покажчикових карток.

— Ми йдемо до Симона, — заявив мій товариш йому просто, без жадного вступу. — Що маєте ви передати їм там?

Він глянув на наші обличчя здивовано. То була несподіванка для нього. Хіба ми не належали до його партії? Чи ж не вислухали ми тоді його програмової промови? Що було в наших думках?

Наше запитання не було загадкою для нього. Симон Петлюра був герой української національної революції і головний отаман республіканської армії. Його ім'я знала кожна дитина на Україні.

Він вчитав відповідь із наших облич. Якийсь неспокій з'явився в його притьмарених очах. Він засовався в кріслі, потім підвівся. Він чогось шукав. Якийсь покажчик негайно, мабуть, знадобився йому в його невідкладній роботі, бо він підійшов до полиці і почав ригитися в її величезній збірці карток.

Ми почекали кілька хвилин. Він усе ще бабрався собі в своїх картках на полицях. Мій товариш значуще глянув на мене. Я відповів йому тим самим. Ясно було, що пан Андрійко ніколи не знайде те, що він загубив. Тож ми повернулися до виходу.

І що міг би він передати через нас Симонові? Що він уже зрадив його справу? Продав її тому, хто здавався йому вже переможцем у війні за Україну?

Нам ніколи було багато роздумувати про це. Як тільки ми опинилися знов на вулиці, ми зазирали один одному в вічі.

— Тепер ходім кожен до себе додому. Захопимо трохи харчів і пару білизни на зміну і якнайскорше на станцію.

— Гаразд, — луною відізвався він. Ми розійшлися.

— Мамо, — сказав я, цойно переступивши поріг нашого дому. — Я йду до Симона. Дай мені трохи харчів, днів на два, і пару білизни на зміну.

Вона втупилася очима в моє обличчя, бачучи по ньому, що то не був жарт.

— Що ти собі втовкмачив у свою дурну голову? До Симона? Де ж він?

— Так, — сказав я діловитим тоном. — Будь ласка, поквался, мамо. Я мушу бути на станції якомога скорше.

У розпачі вона намагалася відговорити мене від мого наміру. Та її слова тільки драгували мене. Коли це зненацька знайшовся в мене несподіваний союзник.

— Слухай, мамо. Ти не розумієш, — втрутилася моя сестра. — Якщо Віктор Шаталов збирається вступати в денікінську ар-

мію, то чому б нашому Іванові не вступити в українську. Хтось же мусить боротися за українську справу!

То була правда. Віктор був син аптекаря нашої лікарні. Я теж чув, як він розповідав, що добровольці Білої армії дістануть нагороди земельними маєтками після «визволення Росії».

Моя мати, украї збентежена, тільки переводила свої очі з одного з нас на другу. В цю хвилину пан Топірко ввійшов у напівосвітлений передпокій, де відбувалася наша суперечка. Рада його появи, вона звернулася до нього, щоб він, як мужчина, наставив мене на розум. Бо я собі зовсім здурів із своїм Симоном!

Топірко уважно глянув на мене.

— Ви це серйозно? — запитав він.

— Так, серйозно, — відказав я спокійно.

— Як так, — звернувся він до нашої матері, — то я нічим не можу вплинути на нього, як міг би, може, його батько. Та коли б я й був його батько, не знаю, чи почував би я, що мені слід відраджувати його. Згідно з тим, що я чув, уся молодь незабаром буде змобілізована до служби в денікінській армії. Чи ж не почесніше було б йому служити під українськими прапорами?

Він спинився на мить.

— Ви йдете сам один?

— Ні, в мене є товариш.

— Хто він? Як його прізвище?

— Його прізвище? — я спинився. — Я ще не знаю. Учень реальної школи з нашого міста. Гарний хлопець у кожному разі.

Пан Топірко посміхнувся:

— Це в вашій манері. Ну, то побажаю вам вояцького щастя, Іване!

Приблизно одну годину пізніше, після нашвидку поданого обіду, я був уже готовий. Моя мати сказала:

— Сядьмо на хвилинку, як завжди робили наші предки, збираючись у велику подорож. Це приносить щастя.

Ми всі посідали на мовчазну хвилину. Коли ми встали, я взяв невеличку торбу з тим, що мати приготувала мені, і здійняв з вішалки свою гімназіяльну шинелю. Не лишилося нічого, тільки сказати «прощайте». Я озирнувся. Вони були тут, чекаючи на моє останнє слово прощання, пан Топірко і Рая, моя сестра. Та де ж була мама? Відповідаючи на моє мовчазне запитання, пан Топірко вказав поглядом на двері, що вели до спальні моєї матері. Звідти вона й вийшла одну хвилинку пізніше, тримаючи перед собою в обох руках маленький образок пресвятої Діви Марії, який, я знав, висів звичайно над її ліжком.

Пан Топірко глянув на мене допитливо і в той же час з че-

канням, і сардонічна усмішка зазміїлася на його досить повних губах під руськими пишними вусами. Він знав, що я був вільнодумець, і його забавляло бути свідком моїх частих виступів проти марновірських уявлень про магічну силу слів і жестів, властивих моїй матері. Та його сподівання обдурили його того разу.

Бо я стояв спокійно, чекаючи на маму, що наближалася до мене повільним поважним кроком. Сльози блищали в її очах, але вона не плакала. Було щось у її вигляді таке, якого я ніколи доти не бачив. Її метушливість щезла, і врочиста поважність була на її худому обличчі, надхненному піднесеними почуттями. Вона виглядала майже вродливою в ту мить.

— Сину, — промовила вона голосом, сповненим глибокого почуття. — Цим образом моя покійна мати благословила була мене, коли я збиралася розпочинати своє доросле життя. І . . . — вона спинилася на хвилинку. — Мій сину. Подумай про це. Подумай про незліченні покоління матерів, котрі до мене прощалися з своїми синами. Я одна з них. Нехай пресвята Діва хранить тебе. Боже, благослови тебе . . . — І вона перехрестила мене маленьким образом.

Я стояв перед нею з головою, похиленою в благоговінні.

Потім вона поцілувала мене, і сльози ринули по її зів'ялих щоках. Я поцілував її в руку й обняв її. Пан Топірко випростав до мене руку для останнього мужнього потиску. Тоді я звернувся до моєї сестри. Я хотів поцілувати її на прощання, але вона вивернулася убік від мене. Вона не радо приймала такі «ніжності». Замість того вона подала мені руку для потиску. І я вийшов. Вони не проважали мене до воріт, як вони напевне б зробили це за інших часів при такій нагоді.

Він був уже на станції. Оце вірний друг!

— Довго чекаєш? — спитав я.

— Ні, щойно прийшов.

— Як тебе звати, друже.

— Павло, — сказав він, — Павло Олійник. А тебе?

Я назвав себе.

— З цього часу ми побратими з тобою, Павле.

— Ні, — сказав він, — трохи раніше. З моменту нашої присяги там.

Ми міцно потиснули один одному руки.

Нам щастило. На задній колії товарний поїзд стояв з паротягом на захід. Ми поспішили до нього, і як тільки ми влізли на відкритий вагон-платформу, поїзд рушив, так наче машиніст чекав тільки на нас.

VI

То був порожній товарний поїзд. Ми думали, що він буде йти без зупинок, але як тільки ми спустилися з горба, він став якраз на мості через Рулу. Ми визирнули через борт платформі. Кілька чоловіків того спеціального вигляду, який вони виказували тих днів незалежно від того, кому вони служили, — ЧК чи контррозвідці — йшли здовж поїзда, відсуваючи двері вагонів і зазираючи всередину.

— Вони вишукують у поїзді жидів, — сказав похмурий чоловік із стомленим неголеним обличчям, один із кількох, із ким ми були разом на одній платформі. — Як вони кого знайдуть, то кинуть його просто з мосту в річку.

Той чоловік мабуть знав чисто все. Інші не сказали нічого. Кожне тільки тулилося ще тісніше до свого кутка. Наш вагон стояв майже посередині мосту.

Однак нічого не сталося. Принаймні ми нічого не бачили, бо вже ніхто в нашому вагоні не наважувався більше визирати з нього. Та ми могли б напевне почути крики. Проте все було тихо. Перш ніж обшукувачі дійшли до нашого вагона, поїзд ізнов рушив. Кожне в нашому вагоні зідхнуло з полегшею.

Наш поїзд почав торохтіти колесами хутко, і перед вечором ми вже були в Кременчуці. Станція була оточена кордоном з салдатів. Контррозвідники перевіряли папери пасажирів. Ми не мали жадного клопоту з ними. Наші учнівські посвідки були найкращими вірчими грамотами.

Нам пощастило також сісти на другий товарний поїзд і перед заходом сонця ми вже були за Дніпром. Коли наш поїзд спинився на першій його зупинці, бічні двері критого вагону, в якому ми сиділи, хтось знадвору відсунув, і залізничний кондуктор зазирнув усередину.

— О-о, — протягнув він з удаваною несподіванкою, але й з усмішкою, — в нас повно пасажирів! Якої ж кляси цей вагон, другої чи першої? — пожартував він. Тоді він уліз усередину і поїзд поїхав. — Ваші квитки, прошу! — сказав він діловим тоном. Його поважна міна показувала, що він цього разу не жартує.

То було нахабство. Жадних квитків не продавалося в квиткових касах, ні будь-де інде, і він мусів би був про це добре знати. Обурене мурмотіння пасажирів було відповіддю на його абсурдну вимогу. Квитків не було ні в кого.

— Ну, тоді діставайте гаманці, — вишкірив він свої криві зуби. — Двадцять карбованців з носа.

На наших залізницях ніколи не водилося, щоб кондуктори збирали від пасажирів платню за проїзд. Його намір був зрозумілий: він вимагав грошей для себе. І то був справжній грабу-

нок. Вигуки протестів послідували за його вимогою, мій голос був, мабуть, найчутливіший, бо я стояв поруч із ним.

Кондуктор оскаженів. Його гнів обрушився майже виключно на мене. Але пасажири стояли за мною. Вони заявили йому, що на найближчій зупинці вони підуть до начальника станції і викажуть його, як безсоромного вимагача того, що йому не належить. Це змусило його замовкнути. Але на найближчій станції, коли він злавив з вагона, він запрягся, що повернеться з контррозвідниками. Вказуючи на мене, він погрозив:

— Вони вже дізнаються, що ти за цяця.

Ми не чекали його повернення і в темряві, що вже настала, вислизнули з вагона, трохи пробігли вздовж поїзда, який ще стояв, а тоді злізли на дах іншого вагона в тому самому потязі.

Навряд чи ще в якій країні світу люди уявляють собі, що дахи залізничних вагонів зроблено на те, щоб на них їздити. Пасажири колишньої Російської імперії теж так не думали аж до 1917 року, коли величезні юрби салдатів, демобілізованих або й таких, що самовільно покидали окопи зненавидженої війни, бажаючи дістатися додому якомога скорше, зробили відкриття, що дахи пасажирських і товарних вагонів були вже не так і погані, якщо тільки щастило знайти собі місцинку на них. Треба було тільки триматися цупко і бути обережним.

Пізніше, коли більшовицькі декрети припинили скасовану ними вільну торгівлю і кожному довелося самому дбати про здобування харчів для себе й родини на Україні та по інших далеких краях, де хліб іще був, дахи вагонів зарясніли людьми і мішками. З'явилося нове слово «*мішочник*», революційний російський неологізм, що означав людину з мішком. Серед мішочників на дахах були люди всякого віку, роду й статі. Спеціальні «загороджувальні загони» з чекістських військ стягали їх з дахів, спинали поїзди серед чистого поля, відбирали в них мішки, проганяли мішочників геть, залишаючи їх напризволяще за багато кілометрів від станції, проте ніщо не могло спинити голодних людей у пошуках харчів. І, звичайно, день і ніч на залізницях траплялося з мішочниками багато нещасних випадків і смертей.

Тепер, коли голодна Росія була відрізана денікінським фронтом, дахи поїзда були порожні. Я вже мав досвід подорожувати на них, тож я інструтував Павла лягти долічерева посередині даху вздовж поїзда, головою до паротяга. Я ліг попереду його, мої ступні були недалечко від його голови.

Ніч була тепла. Густі хмари закривали небо, і місяць був усе ще за обрієм. Було дуже приємно випростатися, відчуваючи рівномірне коливання вагона під супровідне цокотіння коліс. Я дуже скоро заснув.

Моє прокинення було вельми неприємне. Знайомий кондуктор був на даху. Він огидно лаявся. Його хрипкий голос був перепов-

нений злобною радістю. Я був тепер у його владі. Він погрожував, що зараз скине мене з вагона на повному ході поїзда. Щоб надати ваги своїм словам, він дав доброго стусана кулаком просто мені в лице.

Це розлютило мене. Я підвівся на повний зріст із колін, на яких я стояв. Я був трішки вищий за нього.

— Що ти собі вбив у твою дурну голову, ти, безголовий бовдуре? — проревів я до нього. — Та ти знаєш, хто я такий?

Мій гнівний запит був несподіванкою навіть для мене самого. Хто ж я був? Просто собі парубчак. Однак значущість і погроза, що їх моя лють уклала в мій голос, зробили своє. Його поведінка різко змінилася. Він неначе ковтнув свій язик, приголомшений моїм образливим і презирливим тоном. Протягом довгих років своєї служби на залізниці він звик був принижено пошукатися на подібні тоном зневажливі домагання презирливої до простого робітника російської знаті. І він почав відступати задом, з лицем до мене.

Я не знав, як довго потриває несподіваний для мене самого ефект мого випадку, і можливо за хвилину-дві він міг би опам'ятатися і згадати, що вже минув час на подібне з ним поводження, але в цю мить я добачив щось попереду в темному світлі ночі. Я стояв лицем до паротяга.

— Падай ниць! — вигукнув я скільки сили голосно і сам кинувся долілиць на дах вагону, бачучи, що й мій кондуктор робить те саме. Наступної миті темна маса низького моста через залізницю прощуміла майже над нашими головами. Нас обгорнула густа жмара диму з паротягу.

Коли дим розвіявся, ми підвели голови, мій ворог і я, майже одночасно. Його голова майже дотикалася до моєї.

— Дякую, — вимовив він тремтливим голосом і почав повзти задки, не пробуючи навіть ізнов ставати на ноги. Коли він мав уже зникнути за краєм вагону і видна була ще тільки його голова, він гукнув до мене:

— Гей, слухай! Ви можете обидва йти собі безпечно до вагону, якщо хочете. Квитків непотрібно.

— Дякую, — гукнув я до нього. — Нам цілком добре й тут.

— Ну, тоді бажаю щасливої подорожі, — вигукнув він востаннє і голова його щезла за краєм вагону.

Ззаду до мене підліз Павло. Лежачи поруч, ми обговорили цю подію. Він був, звичайно, готовий захищати мене, коли б справи стали поважні. Він не бачив наближення мосту, і мій застережний викрик урятував також і його життя. Не було ніякої потреби залишати дах. Ми покурили і попробували заснути знов.

Свіжість ранку збудила нас, коли наш поїзд підходив до чималої станції. Як виявилось, то була Біла Церква, пункт на ма-

пі, з якого, як ми собі виснували, нам слід було розпочинати пішу подорож. Ми сподівалися натрапити на український фронт десь недалеко від того міста.

VII

Наші тіла так задубіли від нерухомого лежання на даху, що ми ледве спроможні були рухатися, злазячи з вагона. Наш одяг і наші обличчя були вкриті сажею. Але не було безпечно спинятися на станції, щоб умитися й почиститися, тож ми постаралися якнайскорше вийти за межі залізничної території. Незабаром ми вже були за містом, ідучи по першій же дорозі, яка вела на захід.

Якийсь старий чоловік ішов у тому самому напрямі попереду нас. Ми поспішили, щоб наздогнати його. Він виявився селянином із найближчого села, сім кілометрів від міста. Ми розпитали його і здобули від нього важливі нам відомості про назви сіл попереду нас на тій дорозі. В разі необхідности, ми повинні були мати готову відповідь на запитання, куди ми йдемо. Ми йшли поруч нього, наслідуючи його гойдливу ходу і незграбні жести людини важкої праці, намагаючись якомога більше скидатися на сільських парубків.

Ми були вже на півдорозі до села, коли нас наздогнала розвідка з Білої Церкви. То була так звана тачанка, шарабан із двома сидіннями, озброєна важким кулеметом, укріпленим на задньому сидінні, винахід військового ватажка анархістських загонів Махна, але дуже скоро прийнята, як сильна і маневрова збройна одиниця у громадянській війні так червоними, як і білими.

На тачанці було два денікінці. Один керував парєю коней, а другий пильно спостерігав місцевість крізь бінокль. Вони оглянули нас, але, мабуть, не добачили в нас нічого підозрілого. На краю схилу, що вів до села, тачанка повернула назад.

Ми з Павлом обмінялися значущими поглядами. Було ясно, що ми були вже на тій лінії, яку можна було б назвати фронтом, тобто недалеко від нашої цілі.

Але вже незабаром наші висновки виявилися хибними.

Коли ми спустилися вниз по дорозі, в селі перед нами було тихо. Ми минули кілька крайніх дворів і спинилися коло одного двору, навпроти якого йшла в бік одна з вулиць села. Нам просто здавалося, що той двір виглядав якось привітніше за інші. У дворі була молода жінка, і ми попрохали в неї дозволу набрати води з колодязя, щоб трохи вмитися. Вона охоче дозволила нам це.

Коли ми повмивалися, наша господиня поставила на спориш перед нами глиняну миску, повну свіжої сметани, і по великій

скибці щойно спеченої паляниці на широкому капустианому листі, замість тарілки. Мисок було, мабуть, не так уже й багато в її хаті. Ївши ту смачну перекуску, ми відповідали на розпитування нашої цікавої господині, що стояла біля нас, підперши щокую рукою. Вона хотіла знати, звідки ми йдемо, і куди, і чого, і хто ми такі. Наші відповіді були вже приготовані наперед, вони звучали правдоподібно, і наш прихід до цього села виглядав зовсім невинно.

Ми попоїли, подякували і вже збиралися йти собі, коли раптом село наповнилося гармидером: викрики, скрип багатьох возів і непристоїна російська лайка почулися на вулиці. Немов злякана пташка, наша господиня майнула в свою хату. Ми з Павлом лишилися сидіти на спориші.

Довга валка возів із селянами за погоничів під'їздила до нашого двору з того боку, куди ми мали йти, і завертала в вулицю, навпроти нашого двору. На возах було повно запарошених чоловіків, із рушницями наготові в руках. Револьвери, ручні гранати і пояси з патронами висіли на них. Серед них було й кілька жінок відразливого вигляду. На возах можна було бачити грамофон із різнокольоровою трубою, кравецьку машину, кілька вельосипедів і одне велике дзеркало.

Це все виглядало так, немов раптовий вихор улетів у село. Але в вузьких покручених вуличках він майже влігся. Віз за возом спинялися, хоч загальний рух не припинявся ні на хвилину. Була, мабуть, якась зовнішня сила, що натискала на безладну мішанину людей і майна, та й пхала її вперед.

Ми й далі сиділи на траві, відчуваючи інстинктивно, що то було найкраще, що ми могли зробити, і, хоч як ми були перелякані, мовчки спостерігали цей гармидер і рух із прибрано байдужим виглядом сільських байдикарів. Наша господиня обережненько визирала з сінешніх дверей із зацікавленням і стурбованим виглядом.

Два озброєні бородачі сплигнули з свого воза й ускочили в наш двір. Від їхнього несамовитого вигляду в мене похололо всередині. Проте, їм було не до нас.

— *Малачка, скарей малака, хазяйка!* — один із них викикував, підбігаючи до відра, яке ми залишили коло колодязя. Вони поспіхом почали обмивати свої запарошені обличчя. Тим часом вози почали знов скрипіти на дорозі. З возів до них кричали:

— *Скарей! Скарей! Єдем!*

Наша господиня ще барилася в хаті, але їм було ніколи чекати на її молоко. Один з них, що витирав широке обличчя рукавом своєї темної сорочки, кинув погляд у нашому напрямі і промурмотів, біжучи до воріт, немов шукаючи нашого співчуття:

— *Вот так всю дарогу ат самой Адеси. Удїрай, лібо гїбні!*

Наступної миті вони вже обидва були за ворітьми. Вози пої-

хали швидше і незабаром у селі було знов тихо, тільки поволі осідала збита в повітря курява. Навіть не вірилося, що всього короткий час перед тим одчайдушна банда головорізів прощу-мила селом.

Ми ще раз подякували нашій гостинній господині і подалися далі в напрямі на Сквиру, невеличке містечко. Ми не мали і найменших сумнівів щодо політичного кольору банди, яку ми щойно бачили.

Приблизно через годину пішого ходу дорогою, на якій ні живої душі не йшло і не їхало, ми були на дні широкої долини. Коли ми після того наближались до найвищої точки протилежного схилу, так звана «прольотка», тобто екіпаж того типу, що ним користувалися візники по містах, з'явилася на лінії обрію, посуваючись нам назустріч. У ній сиділо двоє. Нам нікуди було відступати, не було й де ховатися. Доводилося тільки йти своєю дорогою.

Прольотка їхала вниз досить хутко, а все ж нам лишалось трохи часу на здогади, що за люди могли то бути. Від правильної розгадки цього могло залежати наше життя. Ми були на землі поза законом, на пустельній дорозі.

То не була розвідка, ні, вона не скидалася на це. Також ніяка ділова справа не могла б погнати когось ризикувати своїм життям у цій нічній землі, де не було і не могло бути взагалі ніяких ділових справ. На їздцях був напіввійськовий одяг. Та в цьому не було нічого надзвичайного. Вся країна доношувала те, що залишилося після війни, під час якої вироблювано тільки уніформи. Вони могли мати при собі зброю, однак вони не носили її відкрито. У них були обличчя міщан, і погляди їхні були суворі, насторожені й допитливі. Вони не зводили з нас очей. Наблизившись до нас, прольотка притишила їзду, потім стала.

— Хто ви такі? — один з них запитав суворо.

— Учні, — дав я найневиннішу з вигляду відповідь.

— Документи! — зажадав той самий чоловік.

Це домагання навело мене на слід. Тепер я знав, хто вони були. Була тільки одна з усіх влад, що хутко змінювали одна одну, причіпники якої завжди завзято бралися перевіряти особисті посвідки.

Вивчаючи наші шкільні посвідки, наш допитувач високо підніс свої брови у підозрілому здивуванні. Ця особлива манера підіймати брови дала мені ключ до здогаду про його національність. Тепер я вже знав, що йому казати.

— З Полтавщини? Що ви тут робите?

— Ми тікаємо від денікінської реакції. Вони вчиняють погроми і силують молодь вступати до їхньої армії.

Його вид пом'якшав. Він ожинув нас з ніг до голови швидким поглядом.

— Ви могли б приєднатися до нашого війська, що відступає від Одеси. Я думаю, ви бачили наших у селі, — він показав рукою на село, яке ми щойно лишили за собою.

— Так, — сказав я, — ми бачили їх. Вони вихорем проторохтіли крізь село й ми не могли догадатися, хто вони були.

Він вишкірив зуби в ухмилці. Я посмілів:

— Чи не могли б ви сказати нам, хто там? — я махнув рукою в західньому напрямі. — Може ми могли б приєднатися до першого ж загону Червоної армії, який нам стрінеться? — Я застосував мої найкращі акторські здібності, кажучи це.

Його підозріливість, здавалося, зчезла.

— Червоної армії ви там уже не зустрінете. Хіба тільки банду Махна, можливо. Махно йде слідом за нами.

Я спустив додолу очі, немов у сумовитому роздумі, а насправді, щоб приховати свою радість, що цих двоє були вже останні червоні, яких ми бачили.

— Ну, нам треба їхати, — промовив наш допитувач, і вони поїхали собі.

— Нам пощастило, — сказав Павло, коли ми трохи відійшли від того місця. — Я побоювався, що вони постріляють нас. Той другий, — пильнував кожного мого й твого руху й увесь час тримав руку в кишені, мабуть, мав там револьвера наготові. Але ти їм сказав саме те, що їм треба було. Хто вони були, як ти думаєш?

— Не можу сказати напевне. Члени ревкому, можливо, а може навіть і чекісти. У кожному разі вони були двоє хитрунів, котрі не хотіли встрявати в бої, що їх можна було б сподіватися під час відступу їхньої банди. На прольотці їм і зручніше і безпечніше, бо на ній вони не так впадають в око і не скидаються на військових.

Павло глянув на мене з визнанням. Він уже й так під час усієї подорожі полишав на мене виплутуватися з трудних становищ. Це сталося якось само собою, мабуть, через те, що я скорше вихоплювався з відповідями й поясненнями. Він був добрий товариш, завжди готовий підтримати, і я знав, що він ніколи не зрадить.

Перспектива зустрітися з бандою Махна стурбувала нас. Найкраще було б нам десь сховатися, поки вона проїде. Але навколо була гола місцевість, ні кущика, ні ярка, тож ми з чималою обережністю виткнули свої голови, дійшовши до краю рівнини, що відкривалася на вершку горба. Але нічого підозрілого ніде не було видно. З кілометр перед нами виднілося велике село чи містечко, і ми поспішили до нього, бо там ми могли б переховатися якнайкраще.

То було містечко Сквиря, як виявилось. Хоч до вечора було ще кілька годин, але безпечніше було спинитися і розпитати

місцевих людей. Ми просиділи до вечора в дворі одного гостинного селянина, який і запросив нас переночувати у нього в клуні. Він запевнив нас, що Українська армія вже недалеко, і вказав нам дорогу наступного ранку, яка, як він думав, незабаром доведе нас до нашої цілі.

І справді, він не помилився. Приблизно за дві години ходу ми помітили здалеку перед нами поблискування ламаних ліній.

Ми вирішили, що то могло б бути поблискування добре намащеної поверхні рушниць з її прикладом, що відбивали соняшне проміння мов дзеркало. Наше припущення виявилось вірним. Ще за одну годину ходу ми почали наближатися до групи салдатів, двоє з котрих були верхи на конях. Що ближче ми підходили, то дужче серця наші сповнялися радістю. Салдати були в сірих австрійських уніформах, що вказувало, що то були галічани, українці, що ще недавно були під владою Австро-Угорщини.

Салдати відповідали на наші радісні привітання стримано. Але обличчя їхні засвітилися усмішками, коли вони дізналися від нас, що ми були добровольці з Полтавщини, і хочемо вступити до Української армії. Їхній підстаршина наказав одному з піших вояків провести нас до штабу в недалекому селі.

У штабі двоє молоденьких старшин вчинили нам формальний допит. І цього разу вийшло так, що я вирвався вперед, бо мали допитувати вони нас поодиночі в окремій кімнаті. Я охоче відповідав на всі їхні запитання. Тоді вони почали між собою говорити німецькою мовою, обмінюючись враженнями про щирість моїх відповідей. Але я скоро перервав їх розмову, сказавши теж німецькою мовою, що коли б вони хотіли щось поговорити між собою потаємки від мене, то краще їм обрати якусь іншу мову, бо цю я розумію. Ця моя заява зовсім усунула рештки їхньої недовірливості, вони потисли мені руку як своєму, вже Павла навіть не допитували. Вони наказали салдатові, що супроводив нас, провести нас до місця постою чоти, де ми мали трохи перепочити і попоїсти, бо вже сьогодні ми мали йти до Головної Квартири УГА.

Як ми насолоджувалися тим відпочинком і довгими розмовами з вояками! Ми були серед своїх. Ми були поза засягом сил ненависти, підозрливості і гноблення. Ми були в нашій дорогій, вимріяній Українській Республіці. Вони розповіли нам, що українська армія перебуває в наступі, і Київ, наша столиця, от-от буде захоплений.

Проте того дня ми не рушили від наших нових друзів нікуди. Мабуть, у штабі передумали. Ми провели спокійну ніч у клуні разом з ними, добре виспались і відпочили, а вранці, після військової кави з чорним хлібом, ми розпрощалися з ними. Нас мав супроводити один вояк із рушницею і з червоною опаскою на рукаві з написом: ПОЛЕВА ЖАНДАРМЕРІЯ. Нас неприємно врази-

ло останнє слово того напису, бо воно в'язалося із зненавидженою царською жандармерією. Однак наш галицький жандарм не мав нічого спільного в своєму вигляді з вусатим і грубим слугою царського режиму. Виявився він товариською людиною і з ним ми приємно розмовляли дорогою, розпитуючи його про Галичину і розповідаючи йому про нашу Полтавщину.

Десь так опівдні дісталися ми до великої вузлової станції Козятин у містечку тієї ж назви. Головна Квартира УГА містилася в одному з пристанційних будинків. Нас недовго розпитували там і наостанку сказали, що зараз передадуть нас до Головної Команди Наддніпрянської армії.

Це було відкриття для нас, що українська армія не єдина, а має дві незалежні команди. За той день, що ми провели зі стрільцями галицької частини, ми встигли полюбити їхню скромну армію. Приємно було бачити її високу дисциплінованість. У ній не було того гультайського вигляду, який свідомо чи несвідомо надавали наддніпрянським частинам її картинно одягнені козаки й отамани, часто з запорізькими вусами, оселедцями та іншими аксесуарами історичних п'єс українського театру. Може кому те все здавалося й дуже національним, але я любив театральність тільки в театрі. Крім того, нас з Павлом цікавили й самі галичани, як українці ще невідомого нам ґатунку. І ми обидва стали прохати штабного старшину, який розмовляв з нами, що ми хотіли б служити в одній з галицьких частин. Він був здивований цим і заперечував, кажучи, що всі наддніпрянці мають служити у своїй армії.

— Алеж Галицька армія це теж Українська армія, — палко заявив я тому старшині. — Я чув, — вів я далі, — що в усіх арміях однорічники та ще й добровольці мають право вибору роду зброї. Ми дуже просимо зважити на наше щире бажання служити саме в Галицькій армії. Ми почуваємо, що вона для нас є так само своя армія.

Наші домагання чули кілька інших старшин, які з моменту нашої появи в тому штабі дуже цікавилися нами, як добровольцями, що пройшли ворожі фронті до рідної армії. Збоку, за окремим столом, сидів, мабуть, їхній генерал, з невеликими сивими вусами. Він підвівся після моїх останніх слів, підійшов до нас і поплескав кожного з нас по плечі.

— Славно, полтавці, славно! — сказав він. — З такими, як ви, Україна переможе.

Ми тільки виструнчилися, як могли, у відповідь на це. Ми відчували, що прохання наше вже задоволене.

Незабаром нам виготовили і дали на руки проїзні документи, і, відсалютувавши по галицькому, як ми вже навчилися того, спостерігаючи поведінку галицьких стрільців, ми подалися на станцію. Як написано було в нашому подорожньому документі,

ми мали право користуватися всіма родами транспорту, маючи дістатися до Вінниці і зголоситися до штабу 14-ої бригади УГА. Справжнього поїзду не було на Вінницю, але мав іти туди скоро паротяг без вагонів. На його тендер і на платформу спереду, до-вкола казана, вже дерлися вояки.

Ми вчинили за їхнім прикладом і незабаром уже сиділи се-ред сіро уніформованого вояцтва з самого переду паротяга, зві-сивши ноги вниз, між рейками, лицем уперед. Над нами, почеп-лений до труби паротяга, гордо майорів наш рідний жовто-бла-китний прапор; могутня парова машина, міцно похитуючись, не-вхильно мчала вперед; безконечна стрічка рейок летіла нам на-зустріч; яскраво сяяло сонце і душі наші ширяли в нечуваному піднесенні.

І ось навколо нас залунала нова для нас, велична пісня. Вона, як ніщо більше, відповідала нашим з Павлом почуттям, і ми теж уже пробували брати в ній участь, підтягуючи:

А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славу Україну гей-гей розвеселимо . . .

(Далі буде)

Вийшла з друку нова книга в-ва «Пролог»:

Юрій ЛУЦЬКИЙ

ЛЕГКОСИНЯ ДАЛЬ

Ваплітянський збірник

Книга розміром на 10 друкарських аркушів великого формату містить твори, листування, документи колишніх ваплітян: М. Хвильового, П. Ти-чини, В. Сосюри, О. Довженка, М. Ваяна, М. Куліша, А. Любченка. Знач-на частина матеріалів публікується вперше. 20 ілюстрацій на окремих вкладках.

Ціна — 3,50 дол. або рівновартість в ін. валюті. У Німеччині — 12 нім. марок.

Замовляти в нашому видавництві.

**БОГДАН КРАВЦІВ: РЕАБІЛІТАЦІЯ МИКОЛИ ЗЕРОВА —
ПЕРЕКЛАДАЧА**

Знищення Миколи Костьовича Зерова залишиться в історії як один із найбільш безглузких і жорстоких актів московсько-більшовицького режиму на Україні. Поет класичного спрямування, тонкий літературний критик, вдумливий історик літератури і досконалий перекладач античної і сучасних світових літератур, М. К. Зеров був людиною далекою до будь-якої політики. Обвинувачування М. К. Зерова в приналежності до... «терористично-націоналістичної групи» і навіть в очолюванні цієї групи, що нею мав бути гурт українських неоклясиків, і процес проти Зерова й товаришів, який відбувся в січні 1936 року і на якому його засуджено на десять років ув'язнення в концентраційних таборах СРСР — були глумом з усіх принципів і норм законності. Справжньою пародією на радянське судівництво звучали вимушені на Миколі Зерову радянськими слідчими визнання, що керований ним літературознавчий семінар у Київському ІНО — це був замаскований у легальну форму гурт «злочинців, змовників і вбивців» і що його дружні взаємини з українськими літераторами — це була тільки форма конспірації, «союз терористів» і т. п.

Єдиним злочином Миколи Костьовича було хіба те, що в одному із своїх віршів, написаному, до речі, ще 1920 року і друкованому в збірці «Камена» (1924) була згадка про «наші підлі і скупі часи», яка визначала його внутрішнє ставлення до довірливої дійсності. Що була ця дійсність дуже підлою — найкращим доказом може бути те, що після процесу Миколи Зерова, протягом цілих двох десятиріч ніхто із його найближчих друзів не відважився згадати добрим словом ні його, ні інших засуджених на певну смерть літераторів. Ні в кого не вистало хоч би крихітки тієї мужності й одваги, що були в Миколи Костьовича, який у грудні 1934 року після судового злочину над Косинкою, Влизьком, Фальківським та іншими засудженими до розстрілу за... «організацію підготовки терористичних актів проти працівників радянської влади» запропонував під час відвідин у Максима Тадейовича Рильського вшанувати пам'ять загиблих...

Про дальшу, після процесу, долю Миколи Костьовича Зерова деякі інформації подав тільки Семен Підгайний у своїх спогадах з перебування на Соловках, згадуючи, що М. К. Зеров і там, у важких умовах ув'язнення, писав сонети і продовжував перекладати «Енеїду» Вергілія. Згадкою про вивіз Миколи Костьовича із Соловок в інші

концтабори 1937 року і про загибель рукописів його перекладів та інших праць вриваються наші відомості про цього видатного поета, перекладача і літературознавця в дальші роки його ув'язнення.

Літературознавчі праці та літературні твори і навіть переклади Зерова вилучено з публічних й університетських бібліотек. Прізвище його викреслено з усіх публікацій, бібліографічних покажчиків та довідок. Його перекладницький доробок використовувано в антологіях, але не називаючи ніде його прізвища як перекладача. Не мав можливості назвати Зерова як автора перекладів з грецької та римської літератур, вміщених у виданій 1938 року в Києві антології «Антична література», упорядник цієї антології проф. Олександр І. Білецький. Так само не згадано прізвища М. К. Зерова під його ж перекладами з латинської на російську мову, надрукованих у хрестоматії «Римская литература», що була видана за ред. С. Кондратьєва 1939 року у в-ві «Советский писатель».

Почало зринати несміливо прізвище М. К. Зерова щойно під час реабілітаційного процесу 1956-57 років, по двадцяти роках від його засудження. Проте, про реабілітацію його, хоч би тільки як поета чи перекладача не заговорив ніхто. Не включено зразків його поетичного слова до «Антології української поезії» в 4 томах, що появилася 1957 в упорядкуванні Максима Рильського та Миколи Нагнибиди. В оглядах радянського літературознавства і критики, що їх опублікував акад. О. І. Білецький у 1957-1960 рр., була тільки згадка про М. Зерова, як дослідника творчості М. Черемшини. Декілька згадок про літературознавчі розвідки М. Зерова було й у виданому 1957 року другому томі «Історії української літератури», але з рівночасним засуджуванням його й інших неоклясиків за «втечу від революційної сучасності в світ образів античності і середньовіччя» та за «недвозначні політичні випадки на адресу цієї сучасності» (стор. 96-97), як також за підтримування виступів М. Хвильового (стор. 99). Не включено прізвища М. К. Зерова взагалі до виданого Книжковою палатою УРСР бібліографічного покажчика «Художня література, видана на Україні за 40 років» (частина I, Харків, 1958). У 1959 році відважився тільки Максим Рильський передрукувати з видання 1926 року за підписом М. Зерова його ж переклад «Мазепи» Ю. Словацького — в другому томі «Вибраних творів» Ю. Словацького (ДВХЛ, Київ, 1959, стор. 105-226).

Деякою спробою реабілітації М. К. Зерова було вміщення короткої довідки про нього в п'ятому томі Української Радянської Енциклопедії, що був підписаний до друку в липні 1961 року. В довідці згадана вперше, мабуть, докладна дата смерті Миколи Костьовича — 13 жовтня 1941 року, яка вказувала б на те, що він був знищений під час масових езекуцій в'язнів концентраційних таборів і тюрем СРСР у той час. У довідці М. К. Зеров названий «українським радянським літературознавцем, професором, поетом і перекладачем». Далі, вже без випадів і засуджування, сказано досить стримано, що:

«Належав до літ. групи неоклясиків. За ред. і з ґрунтовними статтями Зерова вийшли збірки „Нова українська поезія” (1921), „Байка в українській літературі” (1931), твори А. Свидницького, Ю. Федьковича, М. Черемшину, вірші Івана Франка, Я. Щоголева та ін. Поезії Зерова присвячені темам античності („Навсікая”, „Тесей”), українській історії („Князь Ігор”, „Турчиновський”). Зерову належать переклади з римської, французької, польської та інших літератур, латинських віршів Г. Сковороди». В бібліографії із творів Зерова згадані: «Камена» (К. 1924), «Нове українське письменство» (К. 1924), «Леся Українка» (К. 1924), «До джерел» (К. 1926).

Наведена тут із УРЕ довідка — це все, що було написано в радянських публікаціях до кінця 1962 року про М. К. Зерова і його місце в українській літературі. Ніхто також не виступив в УРСР з думкою про перевидання тих чи інших творів Зерова, як це було із спадщиною багатьох інших репресованих і востанне реабілітованих українських письменників. Не чути й досі про публікацію збірки його недрукованих віршів, що, підготована до друку ним самим ще до його ув'язнення, була знайдена недавно в Москві і передана до Інституту літератури АН УРСР.

Пощастило зберегти і навіть опублікувати деяку частину літературної і перекладної спадщини М. К. Зерова тільки на еміграції. В 1943 була видана у Львові в «Українському видавництві» за редакцією Святослава Гординського другим виданням збірка Миколи Зерова «Камена» із додатковими проти видання 1924 року перекладами із рукописної збірки Зерова, що її передав автор 1929 року в Києві проф. І. Крип'якевичові. Пізнішими роками в Західній Німеччині, головним чином заходами брата Миколи Костьовича — Михайла К. Зерова (Ореста) були видані ще збірки «Sonnetarium» (в-во «Орлик», Берхтесгаден, 1948) із 113 сонетами М. К. Зерова, з них 85 оригінальних і 28 перекладних, «Catalepton» (в-во «Київ», Філядельфія, 1951) із оригінальними віршами — олександринами, елегійними дистихами, сонетоїдами та ін., що були написані, крім сонетів, від опублікування М. Зеровим «Камени» в 1924 році до його ув'язнення в 1935 році, і збірка літературної спадщини «Corollarium» (Інститут літератури, Мюнхен, 1958), що охоплює, крім оригінальних віршів, ще ряд його перекладів, спогади, рецензії і листи. Крім названих трьох збірок, окремим виданням перевидано Інститутом літератури в Мюнхені 1960 історичний нарис Миколи Зерова «Нове українське письменство» з додатком деяких його статей на літературознавчі теми, що були написані після виходу збірника його ж праць «Від Куліша до Винниченка» (1929).

Усі ці видання, здійснені пожертвами приватних осіб, врятували видатну частину літературної, перекладної і наукової спадщини Миколи Зерова від забуття чи й загибелі. Ці видання посередньо стали також і спонукою для започаткування заходів у справі хоч би й частинної публікації його творів в Українській РСР.

Першу спробу в цьому напрямку зроблено в журналі «Всесвіт» (кн. 10 за жовтень 1963) публікацією вибору з перекладів Миколи Зерова, що їх передала редакції дружина поета С. Ф. Зерова, разом із статтею Г. Кочура про перекладні праці М. Зерова, згідно з інформаціями якої «готується до друку збірка його оригінальних поезій та перекладів».

Із дванадцяти надрукованих у «Всесвіті» перекладів М. Зерова, що їх визначає автор статті Г. Кочур як «невідомі досі зразки», тільки половина з них (шість) не були опубліковані в названих вище еміграційних збірках. Усі вміщені у вибірці сонети уже відомі, вони були надруковані у виданій Михайлом Орестом збірці «Sonnetarium» два сонети Ф. Петрарки «На смерть Лаури», XI і XLIV — на стор. 110 і 111 п. н. «На смерть мадонни Ляури», два сонети Ж. Дю-Белле з «Жалів» («Блажен, хто звідавши...») та «Старовинності Риму» («Ні жах пожеж...») — на стор. 116 і 119, перший без назви і другий під назвою «Старовинності Риму III», «Чатирдаг» із «Кримських сонетів» А. Міцкевича — на стор. 130 під тією ж назвою і сонет Міріяма (З. Пшесмицького) «Вітай, вітай, життя...» на стор. 131 під назвою «Ave, vita!»

Все ж таки, надруковані тепер у «Всесвіті» тексти названих сонетів відрізняються подекуди від тих, що в збірці «Sonnetarium» і з того погляду можуть бути цікаві для дослідів над перекладами Зерова. Так, наприклад, друга строфа в XI сонеті Ф. Петрарки, надрукованому у «Всесвіті», звучить:

Де я сиджу й пишу погожої години, —
 Про неї, дар небес, що нині укрива
 Глибінь землі, я сню і мислю, і слова,
 Здається, з уст живих спадають у долини.

У збірці «Sonnetarium» ця ж сама строфа здається більш закінченою і конкретною:

Де я сиджу, пишу (а надвечір'я плине!),
 Про неї, дар небес, що нині укрива
 Глибінь землі, шепчу і мислю — і слова,
 Здається, з уст її я чую в ті хвилини.

З другого боку, більш завершений переклад другої строфи в XLIV сонеті Ф. Петрарки, надрукований тепер у «Всесвіті»:

Ні вісті, що приходять через море,
 Ні строф любовних точені рядки,
 Ні в ароматах свіжої луки
 Співання дам, що тішать наші зори, —

У «Sonnetarium» ця ж сама строфа звучить:

Ні вісті радісні, що гонять горе,
Ні станс любовних точені рядки,
Ні — в ароматах свіжої луки —
Співання дам, що ваблять наші зори.

Подібні зміни тексту можна простежити і в інших сонетах (абстрагуючися від дуже прикрих перекручень і помилок у «Всесвіті» як, наприклад, «Лауру (!! не відам за Тібр» замість «Люари не відам за Тібр» або «Мальстреме нуртино» (?) замість «Мальстрему нуртино» та ін.), і ці варіанти свідчать про те, що передані тепер С. Ф. Зеровою для опублікування тексти — це редакції перекладів, над якими М. К. Зеров працював. При цьому треба взяти до уваги, що сонети у збірці «Sonnetarium» надруковані за текстом власноручної копії цієї збірки Миколи Костьовича, пересланої одному з письменників у кінці березня 1935 і збереженої за кордонами СРСР, і що вони, можливо, подані в цій збірці у їх фінальній редакції.

З нових, досі невідомих перекладів М. К. Зерова у виданнях на еміграції його збірках, у «Всесвіті» опубліковано шість: П'єра-Жана Беранже «Чотирнадцяте липня» і «Прощай», Леконт де Ліля «На горі серед проваль...», Шарля Герена «Розніжений Шеньє, Вергілію могутній...», Еміля Вергарна «На пристані» та П. Сушона «Провансові». Підбір цих віршів для перекладу зумовлений, з одного боку, їх революційним змістом, щоб можна було їх друкувати в тогочасних радянських виданнях в умовах загальної підозри й ворожості до всього західного, і, з другого боку, настроями, близькими почуванням самого перекладача — все глибшого смутку, болю і туги за рідним йому Провансом — Україною. З того погляду надруковані тепер у «Всесвіті» переклади Миколи Зерова є своєрідним документом не тільки перекладницької майстерности, але й усіх тих духових злиднів, що їх доводилося переживати в ті прокляті — за висловом неокласика Юрія Клєна — роки українським мистцям слова.

У статті, підписаній прізвищем Г. Кочур, що супроводить переклади М. К. Зерова у «Всесвіті», про те, чого зазнав Микола Зеров за свою відданість і служіння українській поезії, про його трагічний кінець мови немає.

«Колиш, — говорить Г. Кочур загалом, — діяльність Зерова-перекладача зустрічала широке визнання, і його звичайно називали, коли мова заходила про чільних представників, творців українського радянського (?! — Б. К.) перекладу, поруч з іменами М. Рильського, М. Драй-Хмари та ін. Потім настали роки, коли ім'я Зерова зникло з історії української літератури, позникали з бібліотек і його твори, отже нинішньому читачеві невідомі ні переклади Зерова, ні він сам».

Сказано правдиво й багато, як на радянські умови, але водночас

нічого про те, якої долі цей славний перекладач зазнав. Не відповідає дійсності цілком даліше твердження автора статті, що «тепер... його перекладацька спадщина зайняла належне їй почесне місце в нашій культурі». Наведені нами вище факти доводять, що в цьому напрямку не зроблено майже нічого.

Все ж таки стаття у «Всесвіті», не зважаючи на всі свої недоговорення і на відкриту тенденцію реабілітувати Зерова тільки як перекладача, заслуговує на увагу деякими своїми моментами. Подаючи стислий переклад перекладацької діяльності М. Зерова, Г. Кочур слушно відзначає, що всі його перекладні роботи «були позначені печаттю не абиякої філологічної культури і великого поетичного обдарування» і що всім перекладам Зерова «властива була змістова точність і велика поетична культура, щось таке, що надавало всім цим різноманітним (за формою і змістом — Б. К.) творам єдиного, неповторно-зеровського звучання».

Коли ж мова про конкретні перекладні твори Зерова, що через репресії не могли бути опубліковані, то автор статті обмежується дуже стисло... промовчуванням. Згадуючи приготовлюване Зеровим «нове, значно доповнене видання римської антології», він не каже, чому це видання не побачило світу. Не говорить він нічого про долю перекладу «Енеїди» Вергілія, над повним перекладом якої «Зеров почав працювати лише в тридцятих роках» і рукопис якої, додамо ми, пропав, мабуть, на Соловках. Не з'ясовує Г. Кочур також, чому протягом довгих років у радянських антологіях і хрестоматіях використовувано переклади М. Зерова анонімно, не подаючи ніде прізвища перекладача.

Цілком невідомими залишилися для автора статті збірки оригінальних і перекладних праць Миколи Зерова, надруковані на еміграції. Згадуючи, що Зеров переклав дев'ять сонетів Ж. М. Ередія, Г. Кочур твердить, що з них три лишилися недруковані, не знаючи про те, що усі дев'ять перекладів з Ередія були опубліковані у збірках в «Sonnetarium» — вісім і в «Corollarium» — один («Люперк»). З фактичних даних у статті цікаві згадки про те, що в 1932 році Зеров разом з П. Филиповичем приготував книжечку перекладів з Беранже, що збирався перекладати «Балядину» Ю. Словацького, «чарівну річ», як він її називав, як також «Мессінську наречену» Шіллера. Ще згадує Г. Кочур, що Зеров вивчав англійську мову, мріючи про антологію англійської поезії, і що йому відомий переклад поезії Байрона «Поразка Сеннахеріба» (до речі, надрукований М. Орестом у збірці «Короларіум» — Б. К.). Цікаві згадки в статті про переклади прози М. Зерова — народні оповідання І. Л. Переца у співробітництві з О. Гером (В. Н. Вайсблатом), переклад російської повісті П. Куліша «Огнениий змії», переклади оповідань Чехова й Гоголя і редакція перекладу Вольтерова «Кандіда» та місячної трилогії Ю. Жулавського, що їх зробили інші перекладачі.

Поданий у статті також короткий перелік перекладів М. Зерова

на російську мову, публікованих здебільша також анонімно після його запланування.

Про оригінальну поетичну творчість Миколи Зерова і про його історико-літературні праці Г. Кочур не пише. Може не тому, що це не входило в засяг його теми, як радше з тієї причини, що це суперечило б наявній тепер офіційній тенденції в радянському літературознавстві реабілітувати Миколу Зерова передусім як перекладача. Можливо, появляться ще в УРСР його «вибрані», значить, дбайливо пересіяні, оригінальні поетичні твори, в яких ще в 1957 році автори «Історії української літератури» дошукувалися «глибокої неприязні і відчуженості від революційної дійсності за холодними античними стилізаціями».

Проте, публікації літературознавчих і критичних праць М. Зерова читачі в УРСР ледве чи дочекаються: вони вже надто несприйнятні і своїм змістом і своєю метою для комісарів від сучасного радянського соцреалізму. Тому ж і реабілітація Миколи Зерова залишиться тільки частковою, такою зрештою, як вона є й у відношенні до всіх інших знищених режимом авторів.

Зроблені були надруковані тепер у «Всесвіті» переклади Зерова для приготування ним антології французької поезії. Своім змістом і майстерністю заслуговують вони з кожного погляду на ознайомлення з ними українських читачів також і по цьому боці, які не мали можливості читати ці переклади у публікованих на Заході збірках літературної спадщини Миколи Зерова. Тому я пропоную їх для передруку на сторінках «Сучасности», пригадуючи в зв'язку з цим незабутнього Михайла Костювича — М. Ореста, для якого ці переклади були б несподіванкою і дорогою знахідкою.

З ПЕРЕКЛАДІВ МИКОЛИ ЗЕРОВА

П'ЕР ЖАН БЕРАНЖЕ

(1780—1857)

Той спомин бранцеві — як воля пожадана,
 Я був іще малий, коли зачувся крик:
 «Гей на Бастілію! До зброї, громадяни!»
 І все пішло туди — купець і ремісник,
 Як зблідла дівчина і як жажнулась мати,
 Зачувши рев гармат і барабанний гнів.
 Та переміг народ, Бастілію узято —
 І весь у сонці день святочний заяснів,
 У сонці заяснів.

Всі обіймалися — убогий і багатий —
Жіноцтво славило і вояків і бій,
Вертали в синьому герої дня солдати
У бурі оплесків і в юрмі гомінкій.
Втонув тоді король у глибині неслави
І всюди Лафайет хвалою заряснів,
І волю я відчув, і крила я розправив —
І весь у сонці день святочний заяснів,
У сонці заяснів.

На другий день мене дідок учений
Повів за згарище до замкових руїн,
«Мій сину, мовив він, тут деспотизм шалений
Душив народ-раба серед понурих стін.
І, прагнучи людське донищити коріння,
Він стільки, стільки нір для в'язнів поробив,
Що з першим натиском запалася твердиня —
І весь у сонці день святочний заяснів,
У сонці заяснів.

Свобода, друже мій, то давня бунтівниця.
І от, озброївшись прапрадіднім мечем,
Прийшла затерти слід тиранської в'язниці,
І Рівність з янгольським з'явилася лицем.
А з ними розлилось небесних бур свавілля:
То голос Мірабо безчесний двір громив,
Він гасло нам подав: — «Іще одну Бастилью!»
І як у сонці день святочний заяснів,
У сонці заяснів.

Що ми посіємо, пожнуть усі народи,
Ми дебатуємо — і нишкнуть королі,
А їх вінці тремтять, і про дари свободи
Піддані шепчуться по всій уже землі.
Таблиці людських прав нову добу прискорять,
Всю землю обійдуть грозою буйних злив,
А з цих руїн Господь новітній світ утворить...
Ах, як у сонці день святочний заяснів,
У сонці заяснів.

Я не забув дідка і ту пророчу мову,
Дарма, що сорок літ потому перейшло,
І за решіткою мені згадалось знову
Те чотирнадцяте, те дороге число.
Свобода! голос мій не зможуть подолати,
Тобі веде хвалу мій непокірний спів.
Зоря всміхнулася, позолотила грати,
І весь у сонці день святочний заяснів,
У сонці заяснів.

ПРОЩАЙ

Вже скоро, Франціє. Я смерти подих чую.
 О мати дорога! Нехай твое ім'я,
 Ім'я улюблене останнім прокажу я.
 Чи хто любив тебе відданіше, як я?
 Я вихваляв тебе, не вмюючи читати,
 І нині в смертну мить, знесилений украй,
 Про тебе буду я, конаючи, — співати,
 Ти ж пошануй мене сльозою і — прощай!
 Як десять королів прийшли тобі на страту
 І в кров топтав тебе їх переможний віз, —
 Я рвав на корпію їх пурпурову шату,
 Точив на рани я бальзам цілющих сліз.
 І небо зглянулось. Плідні твої руїни
 Подякою племен красуються — і знай:
 Ти зерно рівности посіяла нетлінне,
 І рівности жнива зближаються. Прощай!
 Я бачу, як лежу під віком у могилі.
 Кого я тут любив — молю — оборони,
 І віддаси ти борг тій голубиці білій
 Що берегла твої, о Франціє, лани.
 І щоб почула ти, як я тебе благаю,
 Готовий одійти в незнаний інший край, —
 Свій камінь гробовий поволи підіймаю,
 Та руки ломлються; він падає. Прощай!

ЛЕКОНТ ДЕ ЛІЛЬ

(1818—1894)

*

*

*

На горі серед проваль,
 Де ніхто не був понині,
 У Ліпарській самотині
 Господарить бог-коваль.

Весь в диму, червоні лиця,
 Молотом щосили б'є;
 Він залізу міць дає.
 Він тверду гартує крицю.

І без ліку, без числа
 Зброя родиться безжална,
 Меч і ратище метальне,
 І гартована стріла.

А Кіпріда з його твору
Кпить, не зводить довгих вій;
Справжня міць належить їй,
Тільки їй нема опору.

ШАРЛЬ ГЕРЕН

(1873—1907)

*
* *
*

Розніжнений Шеньє, Вергілію могутній,
Вас розгортаю я в вечірньому півсні,
Як на відлюдний сад лягає сива сутінь
І стиглі овочі падають у глушині.
Як заздрю я твоїм, Вергілію, героям.
Твоїм закоханим як заздрю я, Шеньє!
Та вже ні пристрастю, ані кривавим боєм,
Ні працею — чуття не поновить мое.
Серед філософів — іронію плекати,
Не вірити собі — о, радосте терпка!
Я людські пориви не годен оспівати,
Є для тих давніх струн управніша рука;
Є люди — слава їх лунає звуком рогу.
А мій убогий пай — незнані темні дні.
І флейту я візьму, уживану і вбогу —
Безумства, насміху. Уста мої смутні,
Немов цілунками, втішатимуться нею.
Вона мое дитя, порадиця моя:
Віддам я душу їй, і відповідь душею.
Прохожий спиниться послухати, як я
Тут награю в ті дні, як стигнуть винограда.
Самотній граю я, не знаючи, хто там,
Пестливо, пристрасно, і переливні тони
Говорять раз-у-раз тужливішим чуттям.
Мое убожество то милостині просить,
Прохожий хилиться чолом і йде відсіль.
І знов вертається — та ж флейта ця голосить,
Щоосени сумніш, і щораз глибший біль.

ЕМІЛЬ ВЕРГАРН
(1855—1918)

НА ПРИСТАНІ

Коли я йду до хвиль нічних і розбуялих,
Як океан у берег б'є,
То руки стискую я на грудях запалих,
Щоб серце відчувать своє.

Ось-ось під пальцями тремтить воно, шаліє;
І під ритмічний рівний бій
Враз загубилося в безумній веремії
Безладно збурених стихій;

Віддаючи життя в змагання коماشине
Вітрів і незліченних зір,
Піднесене числом і ритмом їхнім, — лине
У неокраєний простір.

І поступається моїм жаданням пильним
Втопить у вічність погляд свій
і виповнити час і далеч — божевільним
Буянням болісних надій.

Я думаю про тих, що в дальніх поколіннях,
Як я в оцю шумливу мить,
Потонуть поглядом у осяйних проміннях,
Що сходять на вічну блакить;

Що прийдуть теж до хвиль нічних і розбуялих,
Як океан у берег б'є,
І руки прикладуть теж до грудей запалих,
Щоб серце відчувать своє.

Хотів би я для них у вітрі цім могутнім,
В солоних далях цих знайти
Слова премудрости, напоєні майбутнім
І спраглі дальшої мети,

Щоб душу пристрасну мою вони відчули,
Спізнавши із самих-но слів,
Як серцем радісним у час давно минулий
Я душу їхню полюбив.

II. СУШОН

(1874—1939)

ПРОВАНСОВІ

Колиско днів моїх, моя питома мати,
Як стане гіркота чуття мої поїмати,
Немов би овоч той, що соки збув давно,
До тебе я прийду, прованська стороно.
Щоб сонце і вітри і море повносили
Новою радістю життя мені сповнили.
Для того ж ти либонь дала моїм очам
Синь від твоїх небес і повела до брам
І темрявих склепінь гіркого храму слави,
Щоб з іменем моїм з'єднать своє, ласкаве.
Спів найсолодший мій і все тобі віддам.
Про сонце розповім, що награв ланам,
Про золото пшениць, що села облягає,
Про ніжну сивину оливкового гаю,
Про ратаїв твоїх, жінок і моряків,
Про племено твоє, похватливе на гнів,
Де пристрасна любов полумені згубно,
А вдача — ніби ріг, дзвінка і славолюбна.
Та ні! не годен я списать цвітінь твою!
Коли я мушу жить у іншому краю,
Оподаль від твого намріяного лану...
Та ж я до міста звик, де клаптями туману
Спотворено красу домів і буйних площ,
Де цілий рік плащем звисає сірий дощ,
Але де людський дух у безнастанній дії
Проймає камінь стін і понад бруком віє.

**БАСИЛЬ МАРКУСЬ: РИБАЛКА М. ВЕСТА —
ПАПА КРИЗОВОЇ ДОБИ**

Роман Морріса Веста «Черевики рибалки» не є ані романом про папу-українця чи про українську Церкву, ані про ватикансько-радянські взаємини. Ці моменти могли б бути пропущені чи заступлені іншими, а роман залишився б тим, чим він насправді є. Це роман, що порушує засадничі, екзистенціальні проблеми Вселенської Церкви і людства нашої доби, проблеми постійної конфронтації людини з Богом, малої і великої, та спільнот — національної чи загальнолюдської — у їх кризових ситуаціях.*)

Взаємини папи Кирила I з керівником СРСР Каменевим, посередництво першого у замирінні між США та СРСР з метою оминуті атомний удар не є нічим важливішою темою чи проблемою роману, аніж, наприклад, роля папи у шуканні за правдивим сенсом життя Рути Левін чи його ж таки місце у великій духовій драмі теолога-ученого Жана Телемонда. Проблема, що її хочемо тут порушити, є лише однією серед багатьох інших, що їх автор ставить з метою поглибити прикладами нашої складної дійсності свою основну тезу. А вона, за нашим розумінням така:

Людина знаходить своє призначення у житті і звершення в плані Божого творіння лише постійною боротьбою з самим собою і недосконалостями нашого життя. Світ цей, люди і наше життя, не є поділені механічно по лінії добра і зла, бо ці елементи забулюються, вони проходять скрізь ті самі явища, особи і речі, вони природні, може, навіть взаємно зумовлені. У сфері нашого земного життя, не виключаючи й Церкви, немає абсолютного добра і зла. Існує єдність людства і світу, спільність людських терпінь і сподівань, однакова наявність свободної волі і можливість особистого самовизначення. Поруч із спільністю долі і призначення існує й особиста осамотненість кожної людини у розв'язанні її екзистенціальних проблем відношення до Бога, світу, співлюдей. За передумову правильного відношення

*) Це не є літературна рецензія на голосний роман М. Веста «Черевики рибалки» (*The shoes of the Fisherman, a novel by Morris L. West. William Morrow and Company. New York 1963. 375 pp.*), а лише обговоренням одного з аспектів твору, а саме — політичного на найширшому тлі. Про літературно-мистецький бік роману нехай висловляться фахові критики. Так само залишаємо на боці український аспект роману просто тому, що про нього писала українська преса більше, аніж на це він заслуговує.

людини до цих вартостей автор ставить конечність зрозуміти істоту та співдіяти з пляном Божого творіння і відкуплення. Віра в Бога і людину, його найдосконаліший твір і співдіяча на землі, є ключем до розв'язування найскладніших проблем життя і дня, а любов до ближнього, до всіх людей, до світу, до правди є не лише здійснюванням Божої волі і пляну, але й конечною передумовою, що одиниці і людство оминуть можливість самозгуби у боротьбі з собою й з іншими.

На цій духовій канві, яку можна б ширше і більш вдало змалювати, відбувається сюжет роману, в тому числі вужча проблема: контакти і взаємини Кирила I з його колишнім мучителем, сьогодні керівником Радянського Союзу.

Звільняючи Кирила Лакоту з тюрми і влаштуовуючи його втечу на Захід, Каменев не діяв ні як розкааний більшовик, ні як конспіратор, що сподівався використати Кирила для своїх цілей. Здається, що народився в Каменева респект до людини, до її незламного характеру і відданости своїм ідеалам. Лише як побічна справа виникла можливість, що Кирило колись може стати у пригоді Каменеву. Кирило, з свого боку, відчуває вдячність до Каменева за звільнення, він має зрозуміння до його ситуації, він любить його як людину. Однак роля папи Кирила у взаєминах із Кремлем не подиктована вимогою вдячності за свою волю.

Уся структура нового папи така, що, навіть не будши із Сходу і не будши раніше у жорнах більшовицької системи, він би діяв так, а не інакше. Без сумніву, його досвід, емотивне прив'язання до Сходу і слов'янства (автор помилково це локалізує з патріотизмом до «матері Росії») ще більшою мірою підкреслюють інакшу природну лінію його поведінки і дії. Ідеї папи Кирила I великою мірою відбивають погляди й підхід папи Івана XXIII. Кирило думає про «усучаснення» Церкви, підкреслення її вселенського і багатонаціонального характеру, про конечність відбюрократизувати її управління та, головне, про потребу наголосити душпастирську місію Церкви. Любов, а не влада стає знаменом його понтифікату. Любов не лише в особистих взаєминах між людьми, але і між народами, світовими потугами. Він занепокоєний міжнародною ситуацією, кризою взаємин між двома світовими велетнями, яка може довести до катаклізму.

Папа бажає не лише оминати небезпеку відкритої війни, але й зменшити напруження, довести до співпраці й порозуміння між державами. З цією метою, він не лише виступає як духовий авторитет католицького світу, але і втягається цілком свідомо в складну дипломатичну акцію. Каменев через польські церковні кола звертається до Кирила за допомогою посередничати між ним і американським урядом у справі вершинної конференції та у можливому домовленні між обидвома великодержавами на базі обопільних компромісів. Ця таємна ініціатива Каменева (прикрита детективною історією про те, що у відповідний час Каменев звернеться до Кирила

за викупом, та символікою українського соняшника), сприймається Кирилом без вагань, радше з охотою. Втаємничивши у свої заходи лише небагатьох у Ватикані, які не обов'язково поділяють оптимізм папи, Кирило входить у контакт з Білим домом через свого нью-йоркського впливового кардинала.

Кирило ангажує свій авторитет папи і свою духовність як людини в справу контактів, переговорів і можливого домовлення між США і СРСР. І це наперекір застереженням кіл Курії і американського кардинала. У висліді нав'язуються контакти між Вашингтоном і Кремлем, при чому Ватикан в особі папи Кирила є посередником. Крім таємної кореспонденції, автор вводить ще знов детективну (хоч дуже правдоподібну у таких взаєминах) постать особистого кур'єра Каменєва, Форстера. Між цими акторами дії відбуваються розмови, визначаються стримані, але одверті оцінки ситуації і можливостей; вони обмінюються не так погрозами, як тверезими й неминучими альтернативами. Автор не займається змістом дальших контактів, платформою розв'язки конфлікту і формулою усунення кризи. Це не є його темою. М. Вест бажав лише вказати на ролі папи в сприянні ідеї миру та на його ризиковану ініціативу довести до діалогу між відповідальними керівниками світу.

Ми визначили ініціативу Кирила як ризиковану. Такою її бачило оточення папи, а навіть і він сам. Проте він не вагався взяти цей ризик у свідомості, що він служить високим цілям. Перед збором кардиналів Кирило І так висловився про це:

«Як голова Церкви, ми визнаємо ризик (у цій ініціативі), але ми повинні його прийняти, якщо не хочемо, щоб з наших рук вирвалася можлива шанса послужити справі миру в цей небезпечний час» (стор. 368).

Папа Кирило відкидає традиційно випробовану методу дипломатії «вейт анд сі», коли вимагається акції, хоч би й ризикованої. Десь в книзі сказано, що мовчанка там, де вимагається дії, не є ніякою політикою.

Віра в людину, глибоке переконання, що люди (і їх дії), включно з тими, що визначилися в таборі проти Бога, є знаряддям Божого Провидіння, є постійним надхненням для Кирила робити такі речі, на які нормально люди, що надто сильно встрянули в земні справи і мають замало довір'я до Божих планів, не здатні. З такої позиції Кирило дивиться на Каменєва. Він не лише допускає, що Каменєв може зробити щось добре для справи миру, для свого народу, навіть для Церкви, але й діє так, щоб це сталося. Він має довір'я до Каменєва як людини, він бачить, як він бореться з собою, з оточенням, з своїм минулим; Кирило його любить, він сподівається на його навернення.

З практичної точки погляду взаємин з більшовиками, з досвіду цих взаємин, якщо їх оцінювати арифметично, напевно лінія Кирила не знаходить виправдання. Надзвичайно мало видресованих комуні-

стів, а вже майже ніхто з керівників, не перейшли шлях навернення в загальноетичному й релігійному розумінні. Проте це не означає, що вони виключені з тих кризових ситуацій, в яких народжується навернення; вони так само підлегли умовам внутрішньої боротьби і кризи, як усі інші люди. Щоб допомогти їм у цьому, Кирило не лише молиться за Богу ласку для них, але й чинить так, щоб вона прийшла природно. За довір'я і любов дуже часто платять невдячністю і підступом. Проте є люди й обставини, в яких народжуються чесноти й почуття, яких нормально годі б сподіватися. Морріс Вест і його герой Кирило I і мають на увазі такі виняткові, а не рядові ситуації та людські особистості.

З принципу любови до людини впливає і та настанова Кирила, що проходить через цілий роман і яка, до речі, позначила світ думання Івана XXIII, яка диктує нам робити розрізнення між людьми і системою, до якої вони приклали свої руки, між людиною і вчиненою нею помилкою. Кирило готовий поборювати комунізм, але не людей і не те, що є добре в кожній людині, включно з Каменевим. Може на місці тут буде процитувати відповідний пасус з енцикліки «Мир на землі», яка, до речі, появилася після опублікування роману (чим цілком не думаємо твердити, що Морріс Вест мав вплив на думання Івана XXIII і тих, що формулювали енцикліку): «Особа, що помиляється, є завжди і насамперед людська істота, і в кожному випадку вона зберігає свою гідність як людська особа. Вона завжди має бути поважана і трактована в згоді з цією високою гідністю. Крім того, в кожній людині існує потреба, властива людській природі, яка ніколи не зникає, потреба, що змушує її вирватися з плетива помилок та відкрити свій розум пізнанню правди. А Бог неодмінно діятиме у нутрі людини так, що та особа, яка в дану хвилину свого життя не посідає ясности віри чи навіть поділяє фальшиві доктрини, в майбутньому може бути просвічена, та повірить у правду».

А далі, немов би енцикліка вказує на практичні заходи Кирила у його стосунках з Каменевим, читаємо таке:

«Зустрічі і договорення у різних ділянках щоденного життя між віруючими та тими, що не вірять взагалі або недостатньо вірять, бо вони поділяють помилки, можуть стати нагодою для відкриття правди і покорення їй». Крім цієї доктринальної мірки своїх стосунків до Каменева, Кирило ще підносить одну чисто психологічну, подиктовану йому досвідом і знанням людей в різних умовах. Він говорить про ментальність людей, які посідають владу і несуть на собі тягар відповідальности за неї. Вони, не зважаючи на їх ідеологічні засади, схильні думати реалістично, вони розуміють «сенс випадковости і взаємної залежности» (стор. 293).

Паралельною ідеєю Кирила, що схилила його саме до такого ставлення і дії супроти Каменева, є його переконання з змінності речей, розвиткові, поступові. Читаючи останнього листа від Каменева,

він таке позначив у своєму таємному щоденнику: «...цей лист К., якщо взагалі має якесь значення, то хіба те, що постала вражаюча зміна в його заскорузлому марксистському думанні, і глибша ще зміна в ньому самому. Людина не є статичною істотою, суспільство не є статичним, навіть Церква не є такою».

В цьому дусі постійного шукання і відповідей на питання, що їх ставить життя, бачить Кирило провідну лінію своєї політики не лише супроти Сходу, але й церковної політики взагалі. Ця провідна лінія душпастирської місії, без сумніву, стала основною турботою його понтифікату, метою якого Кирило постановив здійснення постійно оновлюваної і живучої єдності між людиною і Богом.

У видавництві ПРОЛОГ виходить з друку і з кінця січня 1964 висилається на замовлення книжка

ІВАНА КОШЕЛІВЦЯ

«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріялі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., у США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

*

Цінним доповненням названої книжки є видана цим же видавництвом

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

(упорядкування і вступна стаття того ж автора), що є антологією поезії, прози і критики з останнього десятиліття радянської літератури. До вибору текстів з кожного автора додана коротка біографічна довідка.

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту. Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag «Sučasnist», 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ЄВГЕН ГЛОВІНСЬКИЙ: РАДЯНСЬКІ ЗАКУПИ ЗЕРНА ЗА КОРДОНОМ

В 1962 році радянський уряд був примушений визнати, що в галузі тваринництва далеко не все в порядку: продукція м'ясних та молочних продуктів не може задовольнити потреб населення, а заготівельні ціни, по яких держава купує ці продукти в колгоспах, є нижчі від їхньої собівартости. Як заготівельні, так і продажні ціни були тоді піднесені на 25-30%. Весь тягар цих заходів упав на міське населення — на робітників та службовців, бо цим не тільки зменшувалася їхня реальна зарібна платня, але також найнижче оплачувані верстви міського населення примушені були відмовлятися від споживання цих продуктів і переходити на, так би мовити, менше шляхетні засоби поживи, як от, наприклад, картопля, горох та інші. Цей факт у господарському житті СРСР відбувся для Заходу, передовсім для широких кіл громадськості, майже непомітно, і його відзначили та коментували тільки спеціалісти-советологи.

Але коли восени 1963 в західній пресі появилася вістка, що радянський уряд закуповує пшеницю в Канаді, і то у великій кількості, коли слідом за цим до США прибула спеціальна місія Радянського Союзу і почала переговори про закуп у США приблизно такої ж кількості зерна і коли Н. Хрущов відкрито визнав 26 вересня 1963 на нараді робітників сільського господарства Північного Кавказу, що, мовляв, «ми не могли зібрати ту кількість хліба, на яку розраховували» і що доводиться закупити харчове зерно за кордоном та закликав громадян СРСР до ощадности в споживанні хліба,¹⁾ ця справа відразу набула світового розголосу.

Скільки зерна хоче закупити СРСР за кордоном?

Вже домовлено з Канадою продаж 6,8 млн тонн пшениці;²⁾ Австралія продала 1,8 млн тонн; Румунія позичково виділила з своїх ресурсів 400 тис тонн.³⁾ Це складає разом 9 млн тонн. До цього доходять ближче нам не знані, але порівняльно не великі закупи в західноєвропейських країнах — Франція, Німецька Федеративна Республіка (300 тис. тонн пшеничної муки). Із США Радянський Союз перебулював про купівлю 5 млн тонн.

Таким чином у цьому році СРСР закупить за кордоном понад

¹⁾ «Правда», 2. 10. 1963.

²⁾ «Neue Zürcher Zeitung», 18. 9. 1963.

³⁾ «Правда», 2. 10. 1963 (промова Н. С. Хрущова).

14 млн тонн зерна, головним чином пшениці. Щоб мати уявлення про цю цифру і про її значення в зерновому балансі СРСР, треба сказати, що 14 млн тонн становить 10% гуртового збору всіх зернових культур СРСР у 1962 році (147,5 млн тонн) або 25%⁴ усіх державних заготівель та закупів зернових культур у тому ж році (56,6 млн тонн). А щодо пшениці, то ця цифра — 14 млн тонн — становить 20%⁴ гуртового збору цієї культури в 1962 році (70,6 млн тонн) або більше, ніж 40%⁴ державних заготівель та закупів (34 млн тонн).⁴

Досі СРСР був досить значним експортером зерна. Правда, експорт зерна з СРСР за весь час його існування ніколи не досягав кількості, що вивозилася за кордон з колишньої царської Російської імперії, експорт якої в 1913 році становив більше 9 млн тонн. У довоєнний період тільки в 1930 та 1931 рр. — тобто в роки горезвісного радянського демпінгу — експорт зерна досягнув 5 млн тонн. Перед другою світовою війною він упав до цілком незначної величини — 200-300 тис. тонн.⁵ По війні, в 1950-ті роки експорт знову почав зростати і досягнув у 1956 році 3,2 млн тонн; у 1957 році експорт робить великий стрибок угору і становить 7,4 млн тонн.⁶ Причина цього раптового зросту чисто політична. Це сталося в наслідок жовтневих подій в Угорщині та Польщі, коли уряд СРСР був примушений дати відому декларацію від 30 жовтня 1956, яку, до речі, можна назвати «покаянною», бо в ній радянське керівництво призналося до економічного упослідження своїх європейських сателітів — держав «народної демократії». В наслідок цього на початку 1957 всі торговельні договори з цими державами були переглянені, і значно збільшилися тоді екпорти зерна до Німецької Демократичної Республіки (НДР), Чехо-Словаччини, Польщі та Угорщини.

Тепер, коли в 1962 році експорт зерна з СРСР досягнув 7,8 млн тонн,⁷ з цього числа понад 70% припадає на чотири згадані східно-європейські країни, до яких за останній час долучився експорт у Північну Корею, Кубу та Китайську Народну Республіку. Нам ще не відомо, які зобов'язання має Радянський Союз щодо постачання зерна в усі ці країни в 1963 році. Коли вони рівняються зобов'язанням 1962 року (тобто понад 5 млн тонн), то це означатиме, що для внутрішнього споживання СРСР має намір імпортувати понад 9 млн тонн. Подаю, що коли мова про такі країни, як НДР (куди екпортувалися 2 млн тонн) і ЧССР (1,5 млн тонн), то позбавлення

⁴ СССР в цифрах в 1962 году. Краткий статистический сборник. Центральное статистическое управление при Совете Министров СССР, Москва 1962, стр. 141, 158, 167.

⁵ Внешняя торговля СССР за 1918-1940 годы. Статистический обзор. Министерство внешней торговли СССР. Внешторгиздат, Москва 1960, стр. 59, 84, 110, 144, 179.

⁶ Внешняя торговля СССР — 1955-1959 гг. Статистический сборник. Министерство внешней торговли СССР. Планово-экономическое управление. Внешторгиздат, Москва 1961, стр. 126.

⁷ Такий же збірник за 1962 рік. Внешторгиздат, Москва 1963, стр. 30.

їх радянського хліба дуже несприятливо відбилосся б на їхньому харчовому балансі. Приклад з Кубою, куди вже поплила канадська пшениця (450 тис. тонн) на рахунок СРСР, може свідчити, що Радянський Союз хоче дотримати свої зобов'язання щодо своїх сателітних держав.

З-поміж країн західного світу СРСР експортував зерно в такі держави: Великобританія, Західна Німеччина та Голляндія, а за останні роки також і Бразилія. Треба звернути особливу увагу на те, що роля зерна в торговельному балансі СРСР з названими країнами весь час була досить значна: вартість експортованого зерна до Великобританії становила в 1961 році 35% всього експорту (в 1962 — 21,9%), до Італії — 13%, Західної Німеччини — 16,4%, Голляндії — 10%. Щодо Бразилії — майже весь радянський експорт в цю країну фактично складався з зерна. Але Бразилію треба залишити на боці, бо торговельні стосунки між цією країною і СРСР подиктовані передусім політичними, а не економічними, інтересами: в заміну за зерно СРСР імпортує з Бразилії переважно не так уже потрібну йому каву. Зате щодо західноєвропейських країн, то зерно становило для СРСР свого роду валюту, якою він розплатувався з цими країнами за імпортовані машини та промислове устаткування. Особливо в торгівлі з Великобританією це мало особливе значення, бо Великобританія в протилежність до Італії та Західної Німеччини не купує в СРСР нафти та нафтопродуктів, які мають ще більше значення в торговельному балансі СРСР і які є також свого роду радянською валютою в розрахунках за імпортовані машини.

Отже припинення зернового експорту означатиме для СРСР виникнення ще більших труднощів для оплати власних імпортів. Не зважаючи на гігантську індустріальну розбудову, СРСР все ще гостро потребує західних машин та промислового устаткування. Оце в грудні 1963 в Москві відбувся пленум ЦК КПРС, спеціально присвячений хемічній промисловості, де в доповіді Н. Хруцова зокрема підкреслено konieczність імпорту не тільки машин, але й комплектних заводів. Правда, Хруцов висловив надію, що Захід зможе постачати Радянському Союзові конечно для нього устаткування на кредит. Треба почекати, наскільки такі надії справдяться.

За зерно, що його тепер імпортує СРСР, він розплатується готівкою — не карбованцями, а валютою тієї країни, де зерно закуплене. Цю валюту він здобуває від продажу золота на світовому ринку. За останніми відомостями, СРСР продав восени 1963 щонайменше 325 тонн золота на загальну суму 470 млн доларів.

Тут я хочу зупинитися на одному моменті: справа в тому, що серед обивателів Заходу поширена думка, що, поперше, СРСР має «невичерпані запаси золота» і, подруге, що цим золотом він може легко розрахуватися за закордонні закупи. Запаси та продукція золота в СРСР тримаються в суворій таємниці. Однак деякі західноєвропейські дослідники якось зуміли (при допомозі посередніх даних)

проникнути в цю таємницю і принаймні приблизно встановити і запаси радянського золота, і його продукцію.⁸⁾

За даними цих дослідників запаси золота СРСР значно менші, ніж запаси США, а його видобуток не можна порівнювати з видобутком Південно-Африканського Союзу. Але справа не тільки в цьому. По-перше, продаж золота в дуже великих розмірах неминуче приводить до падіння його ціни: чим більше золота СРСР кидав би на світовий ринок, тим менше валюти він отримував би за нього. Радянський уряд це дуже добре розуміє і тому користується цим продажем дуже обережно та помірковано. По-друге, за даними згаданих дослідників, собівартість золота, що видобувається в СРСР, є вища, ніж ціна золота на світовому ринку. Отже СРСР може деколи — в особливо важливих випадках — користуватися золотом як засобом оплати свого закордонного імпорту, але на довгий час, і то у великому масштабі, така операція йому не оплачується.

Тепер хочу зупинитися на питанні: як це сталося, що ще в 1962 році СРСР міг експортувати майже 8 млн тонн збіжжя, а в 1963 році він примушений закупити за кордоном майже 15 млн тонн?

Самі більшовики устами Хрущова, а за ним також інших радянських достойників, дають таку відповідь: винні в усьому атмосферичні або, як вони висловлюються, «погодні» умови сільсько-господарського 1963 року; зима була незвичайно сувора та безсніжна, так що вимерзла озимина; зате літо було дуже гаряче та сухе, і в самий час дозрівання посівам забракло вологости.

Можливо, що таке пояснення відповідає правді. Але атмосферичні умови можуть бути несприятливими також і в капіталістичних країнах. Проте в цих країнах таких перебоїв у сільському господарстві (і то перебоїв, що межують з катастрофою!) ми не спостерігаємо. Розуміється, є величезна різниця між тим зерновим господарством, що дає (наприклад, у Німеччині) 26-35 центнерів на гектар, і радянським зерновим господарством, що в найкращому випадку дає тільки 10 центнерів. Якщо ж робити порівняння з високоінтенсивним сільським господарством країн Західної Європи, де урожайність пшениці (наприклад, у Голландії) доходить до 45,7 центнерів на гектар, то становище для СРСР вийде ще гірше. Якщо взяти екстенсивне сільське господарство США та Канади, то й там урожайність зернових вища, ніж в СРСР: у США — 16-18, а в Канаді 14 центнерів з гектара.⁹⁾ Але коли у США на посівній площі 185 млн га працює всього 6-7 млн осіб,¹⁰⁾ в СРСР на дещо більшій площі — 45 млн осіб,¹¹⁾ при чому в цифру США включені також ті члени родин, які

⁸⁾ Michael Berg: Sowjetische Gold-Produktion, Verkäufe, Reserven. «Osteuropa-Wirtschaft», Nr. 1, Stuttgart 1963.

⁹⁾ Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik, 1963. Statistisches Bundesamt, Wiesbaden. Verlag W. Kohlhammer GmbH, Stuttgart und Mainz. S. 44, 45.

¹⁰⁾ Там же, стор. 39.

¹¹⁾ СССР в цифрах в 1962 году. Стр. 22.

самі не працюють (старі і діти), а в цифру СРСР — тільки ті члени родин, які зайняті в сільському господарстві. Тому цілком зрозуміло, що американське сільське господарство спроможне не тільки прогодувати населення міст, але і творити величезні резерви збіжжя, а радянське цього робити не може. Отже справа не так у «погодних умовах», як у низькій продуктивності сільського господарства культур і в непомірно великій кількості сільсько-господарського населення в СРСР. Все зводиться до того, що коріння лиха лежить у самій системі радянського сільського господарства — в системі, абсолютно не придатній для умов сільсько-господарської продукції.

У вересні 1963 проминуло 10 років з часу славнозвісного вересневого пленуму ЦК КПРС 1953 року, на якому вперше після 25-річної мовчанки за сталінської диктатури сконстатовано дуже невтішний стан радянського сільського господарства. Хоч у грудні 1952 — тобто ще за життя Сталіна — Маленков, який на XIX з'їзді КПРС виголосив звітну доповідь, категорично ствердив, що в СРСР зернова проблема розв'язана «остаточно і безповоротно». Не була вона розв'язана тоді, не розв'язана вона, як бачимо, і сьогодні.

Останні десять років були власне шуканням цієї розв'язки. Вже в січні 1954 Хрущов виступив з проектом «освоєння цілинних та перелогових земель» і цей проект «зреалізовано» впродовж двох років. Посівна площа в СРСР була збільшена на 42 млн гектарів. Треба відкрито сказати, що освоєння такої кількості нових земель було справді підприємством, виконання якого в такий короткий реченець могло б зробити честь радянській пляновій економіці. Воно було можливе тільки в умовах централістичного плянового господарства, в умовах тоталістського режиму, який не рахується ні з затратами капіталу, ні з людською працею і який має можливість у «добровільно-примусовому» порядку засилати сотні тисяч людей на тисячі кілометрів у незаймані степи Казахстану чи Алтайського краю. Це підприємство було здійснене, але питання ціни, за яку воно було здійснене, аж ніяк не вичерпується тільки тими моральними недогодами, на які були засуджені нові поселенці. Радянський уряд, передбачивши це питання про ціну освоєння, поспішив дати відповідь: у статистичному щорічнику «Народное хозяйство СССР 1961 года»¹²⁾ подаються дані, що всього на капіталовкладення в районах цілинних та перелогових земель витрачено понад 5 млрд карбованців (за 1954-1961 рр.) і що чистий дохід держави — за рахунок податків з обороту та відрахування від зиску — становив понад 8 млрд карбованців у наслідок збільшення зернової продукції в ці роки. Немає можливості ці цифри перевірити.

Однак у нас немає найменшого сумніву, що цифра 5 млрд не вичерпує всіх видатків, пов'язаних з освоєнням земель. Напевно не вра-

¹²⁾ Народное хозяйство СССР в 1961 году. Статистический ежегодник. ЦСУ при Совете Министров СССР. Москва 1962, стр. 375.

ховано транспортних коштів, що виникли в наслідок перевозу маси технічного матеріалу і людей; не враховано й того, що концентрація всіх зусиль на освоєння далеких зауральських просторів — перекинення туди маси спеціалістів сільського господарства та сільсько-господарської техніки — привела до занедбання давніх родючих земель, зокрема на Україні. Це виявилось значно пізніше, хочби тепер, коли увага всього партійного апарату знову привернулася до сільського господарства в європейській частині СРСР. До того, сільське господарство на нових освоєних землях кожного року давало щораз менші результати. Коли в найліпшому 1958 році на цілині Казахстану зібрано 1 343 млн пудів, то в 1961 році гуртовий збір дав усього 900 млн пудів, тобто майже на пів мільярда пудів менше. Державні закупі зерна за той час зменшилися на половину — замість 907 млн пудів у 1958 році Казахстан дав усього 458 млн.¹³⁾

Керівництво КПРС і в першу чергу сам Хрущов намагалися шукати інших виходів для розв'язання зернової проблеми. Вже в 1956 році Хрущов розпочав т. зв. «кукурудзяну кампанію», в наслідок чого посівна площа під кукурудзу збільшилася з 3,5 млн га в 1953 році до 25,7 млн га в 1961 році.¹⁴⁾ На Україні це збільшення представляється так: 1953 — 1,8 млн, 1961 — 7,1 млн га; це збільшення відбулося за рахунок значного зменшення посівів пшениці — від 9 млн до 7 млн гектарів.¹⁵⁾

Але кукурудза не давала виходу. Поперше, кукурудза на зерно може дозрівати тільки в певних географічних широтах, а, подруге, кукурудзою не можна замінити інші зернові культури. Хрущов хотів брати приклад з США, де кукурудза дає втричі більше зерна, ніж пшениця. Але там тієї пшениці стільки, що її можна продавати Радянському Союзові.

1962 рік пройшов в СРСР під знаком кампаній Хрущова проти травопільної системи. Але відкидати цілковито цю систему і замінити її просапними культурами, як це рекомендував Хрущов, є звичайною пересадою. Трави охороняли ґрунт від ерозії. Для просапних культур потрібні величезні капіталовкладки у великі гідромеліоративні споруди.

У 1963 році Хрущов уже ніби не згадував про травопільні культури. Тепер лаятмотивом у його промовах перед працівниками сільсько-господарства є штучне зрошування та штучне угноєння піль. Отже не екстенсифікація, а інтенсифікація сільського господарства. Можливо, що саме з цього треба було починати. Але інтенсифікація в умовах великих колективізованих господарств ледве чи може

¹³⁾ СССР в цифрах в 1962 году. Стр. 193, 194.

¹⁴⁾ Народное хозяйство СССР в 1961 году. Стр. 312.

¹⁵⁾ Народне господарство Української РСР в 1961 році. Статистичний щорічник. Центральне статистичне управління при Раді Міністрів УРСР. Київ 1962, стор. 221.

бути здійснена. Треба висловитися рішучіше: вона в цих умовах не може бути здійснена. Крім цього, і зрошення, і угноєння потребують великого вкладу капіталів, а СРСР цих капіталів не має. Хібащо Захід, жадний наживи та спраглий політичного відпущення, ці капітали позичить. Або СРСР радикально перебудує свої господарські пляни, відмовиться від перегонів із США в ділянці атомового та іншого озброєння і від плянів світової революції. Але це не правдоподібно.

Отже «на повному ході до сяючих вершин комунізму» і на самому вступі «в царство повного достатку та наддостатку», після заповідження «побудови матеріальної бази комунізму» вже на протязі «найближчих 10 років» і після запевнення, що «за 20 років продуктів споживання буде стільки», що вони розподілятимуться не за працею, а «за потребою», — Радянський Союз стоїть сьогодні перед дуже поважною кризою. Якби йшлося про звичайну демократичну державу, то той, хто довів її до такого стану, мусів би вже давно відступити від правління державою. Мусіли б відступити не тільки Хрущов, але і вся Комуністична партія Радянського Союзу. А на це сподівань таки мало.

НОВІ ПЕРЕКЛАДИ

У німецькому молодіжному видавництві «Kolibri-Verlag» у Вуперталі появилися в 1963 р. два переклади з української мови:

Wassyl Karchut: «Das zähe Leben» (Василь Кархут «Цупке життя», оповідання про карпатських вовків).

Oxana Iwanenko: «Ukrainische Waldmärchen» («Лісові казки» відомої сучасної письменниці в Україні Оксани Іваненко).

Обидві книги в перекладі Анни Галі Горбач, з ілюстраціями. Замовляти можна в усіх книгарнях. Книга «Лісові казки» у твердій оправі 4,95 нм, у полотняній оправі з сорочинкою — 6,95 нм. Книга «Цупке життя» в твердій оправі — 2,95 нм.

РОМАН РАХМАННИЙ: ЗАПИТАННЯ НА СХИЛІ ГОРИ

На схилі гори зустрів мене запитанням знайомий молодий студент.

— Як публіцист, ознайомлений з тутешнім суспільством, дайте мені відповідь на запитання, яке мене турбує віддавна.

— Яке запитання?

— Скажіть мені, чому я, канадець українського роду, повинен зберігати українські традиції та, як це в нас часто закликають, всіляко допомагати українському народові? Якщо маєте реалістичну відповідь, то порадьте ще, що і як мені практично робити. Я ходжу в українську церкву, розмовляю по-українському з своїми батьками і бабусею, буваю на студентських забавах українських, даю час від часу пожертву на національно-визвольний фонд і не відмовляюся від участі в демонстрації. Однак усе це не відповідь на моє запитання, все це мене не вдовольняє.

Його проблема пригадала мені слова Марини з «Патетичної сонати» Миколи Куліша. У 1917 році вона кликала: «Українче, спізнай самого себе!» Сьогодні це саме питання стоїть перед півтора мільйона українців на північно-американському континенті, та всюди, куди доля закинула наших земляків, а, може, навіть на самій Україні. І десятки тисяч молодих, які виростають серед суспільств всебічного достатку (affluent society), запитують себе в душі, а, може, й інколи своїх друзів-знайомих: чому ми повинні взагалі вважати себе органічною часткою українського народу, якщо ми виростаємо на неукраїнській землі, в рамках іншої культури? Чому ми повинні, немов Іван Франко, бути прив'язані ланцюгом обов'язку роботи на користь народу, серед якого ми не зростаємо, якого ми не бачили і не відомо, чи будь-коли й побачимо? Скажіть, чому? Переконали нас розсудливо в цьому, а тоді порадьте, що найпрактичніше робити, щоб наша діяльність не була донкіхотством чи приватним «гоббі».

Саме тепер у Канаді ведеться широка дискусія про національні культури, яка зосереджується довкола вимоги франкомовної меншости розширити її конституційні права і здійснити на практиці принцип двомовности та двокультурности. Чуємо тут палкі голоси про виключне панування у цій країні двох культур і двох національностей — англійської та французької. Дехто згадує етнічні групи — українців, поляків, німців, євреїв, ісландців та інших; дехто заперечує право «інородців» зараховувати себе до окремої національно-культурної групи, мовляв, усі вони повинні злитися з одною з «двох

основних націй». Національні групи силкуються захистити своє становище нащадків іммігрантів, які вклали чимало труду в будівництво Канади і розвиток її теперішньої культури. Дехто з цих нащадків свідомо пробував «злитися» з панівним елементом, щоб нарешті після багатьох років зусиль сказати: «Мене все таки вважають стороннім елементом у зовсім середовищі навіть найліберальніші кола канадського суспільства — англومовного чи франкомовного». А втім, пробудилися до національного самоусвідомлення індіани і навіть ескімоси.

ЖИВИ ЧИ МЕРТВІ ДУШІ

Чому б тоді, молодий чоловіче, тільки українцям — спадкоємцям довговічної культури та політичної історії — треба було розплистися в сирій безликій масі? Адже всі люди різних рас, національних і культурних середовищ прагнуть зберегти своє окремішне обличчя; всі побоюються найбільшої небезпеки — що їхня ідентичність затреться в масі людей з однаковим сертифікатом державного громадянства. Страшна бо смерть у в'язниці без світу Божого. Нелегка смерть на бойовищі від ворожої руки навіть за добру справу. Але тричі тяжче помирати безобличною людиною, на надгробній плиті якої можна б тільки почепити сертифікат громадянства з його порядковим номером. Байдуже, чи жив, чи загинув...

Теперішні дебати в Канаді (та в інших країнах українського поселення) про наше місце на т. зв. другій батьківщині часто грішать саме неусвідомленням того, що це таке сертифікат громадянства. По суті державний паспорт це тільки символ засад і правил, згідно з якими повинна поводитися дана людина, живучи і працюючи в межах даної країни. Нарешті, це добровільно прийняте зобов'язання совісно дотримуватися законів тієї країни, користуватися правами і привілеями її законодавства, а в потребі захищати лад і закони тієї держави перед порушниками. Але той сертифікат громадянства сам собою не примушує позбуватися свого імені, прізвища, мови, національно-духовного обличчя.

Немає сумніву, що є люди, для яких придбання сертифікату громадянства становить завершення їхнього життєвого шляху самозаперечення в ім'я хліба єдиного. Вулиці великих міст рояться від мертвих душ, порожнеча яких прикрита сертифікатом громадянства. Однак переважна більшість зберігає своє власне «я», користуючися внутрішнім змістом сертифікату, а не його порядковим числом. Вони тримаються дуже натурально. Адже, наприклад, ніяка жінка не хоче, щоб її костюм чи капелюх був ідентичний з костюмами чи капелюхами інших жінок. Щоправда мода визначає певні рамки, один стиль, але в цьому стилі залишається багато місця на різноманітність від-

тінків, кольору, матеріялу, форми, що найкраще показує індивідуальне обличчя тієї жінки.

Подібний процес помічається і в галузі національної та культурної особистості: окремі особи і цілі суспільні групи зберігають свої традиції, бо вони єдині дозволяють їм проявитися згідно з своїм внутрішнім «я».

КОСІ ОЧІ І ДАВНІЙ КАЛЕНДАР

Здається, справа проста. Та на практиці не так легко робиться те, про що так велеречиво говориться на вічах і ось тут, на схилі гори. Українські батьки — і ті, що в фабриках, і ті, що в затишних конторах, і ті, що виконують вільні професії, — одноставно скажуть вам про тисячу й одну перешкоду на шляху їхнього сізифового зусилля: вони котять великий камінь на круту гору, пробують виростити своїх дітей на зрілих людей з українським духовним обличчям, а той камінь скочується помалу назад, на вихідне місце, а то й далі. І вони з жалем інколи думають: чому Господь не обдарував нас кольоровою шкірою, як негрів чи малайців? Чому ми не косоокі, як китайці чи японці? Тоді нас легко можна б було відрізнити від інших, тоді нашим людям складніше було б тонути в чужому морі.

А то віра наша християнська така, як і десятки інших християнських віровизнань. Мойсеїв закон не забезпечує нам позиції вибраного народу з чітким внутрішнім духовним обличчям, яке не загубиться ніколи в жодному суспільстві за жодних умов і після багатьох століть. Кольоритна Азія тільки злегка зачепила нас своїм самотнім крилом, і на перший погляд нас ледве чи можна відрізнити від інших європейців. Наша мова близька до інших східноєвропейських мов. Тому й історія наша розпарцельована між сусідами України, що їм ми дали принаймні двічі свій творчий верхній прошарок суспільства. Наш обряд тільки делікатною мистецькою рисою злегка відрізняє нас від наших сусідів — православних росіян і католиків-поляків.

Пастельні властивості нашої національної характеристики змушують нас до скрупулятнішої уважливості супроти всіх українських традицій. Тому для нас важливішим, ніж для будь-якої іншої групи, є заклик: Пізнай себе, людино! Шляхом самопізнання зміцнюй і зберігай найменшу подробицю, яка визначає твоє українське національно-культурне обличчя. Тому важлива для нас українська мова — ключ до української культури. Важлива наша церква та її обряд. Навіть наш застарілий, укладений ще астрономами Цезаря і Клеопатри, календар, бо в епоху ракет і штучних супутників і він якоюсь мірою показує наш питомий життєвий стиль. Важливий для нас і національний костюм (подарунок Малої Азії), хоча практично в бу-

день чи неділю ледве чи можна його носити в наші урбаністичні часи. Не менш важливі для нас навіть українські страви, писанки і вишивки, що вимагають непропорційно великого труду — ледве чи доцільного в індустріялізованому суспільстві. Ще більшу цінність мають наші пісні — світські і церковні, колядки і щедрівки, веснянки і чумацькі пісні, козацькі думи і купальні пісні про невмирущу в людині силу, що зветься кохання. В усьому цьому можеш віднайти себе, молода українська людино. Українче, пізнай себе!

Бо індивідуально людина почувається здоровішою, щасливішою і, мабуть, довше житиме, зберігаючи життєвий стиль роду і народу, з якого вона вийшла. Незаперечний зате психологічний факт, що всяка нівеляція руйнує особистість.

НАЙЧОРНІШІ НЕГРИ

— Визнаю, що для окремої особи це може бути корисне. Однак від особистих користей ще далеко до «підтримки народу».

— Не так уже далеко. В Канаді є мільйони осіб, які з власної доброї волі займаються гуманітарною роботою — харитативною, релігійно-проповідницькою, культурно-освітньою, а то й економічно-допомоговою діяльністю на користь слаборозвинутих народів, які живуть у нужді або відстають від індустріялізованих країн. Канадці виявляють ділами своє співчуття в недолі індіанцям в Індії, корейцям у Кореї, малайцям у Малайзії, індонезійцям, різним африканським чи латиноамериканським жителям у їхніх країнах. Великі суми грошей, багато фізичних і розумових сил та енергії витрачається канадцами на допомогу окремим людям і суспільствам у менш благословенних районах світу. Вони це роблять як християни або взагалі люди, що прагнуть допомогти іншим людям здобути свою мінімальну життєву шансу. Серед канадців, зокрема англосакського роду, глибоко закорінене почуття «чесної гри» і готовости співчувати людині, яка опинилася в гіршій ситуації: людина на слабшій позиції в боротьбі завжди викликає прихильність англосаксів. Таким чином, своєю діяльністю в гуманітарних галузях, вони ушляхетнюють своє особисте життя — надають йому змісту, глибшого сенсу, бо вони не залишаються тільки споживачами хліба і розваг.

Ніхто й ніщо не перешкоджає канадському громадянинуві українського роду збагачувати своє життя глибшим змістом, саме шляхом подавання допомоги українському народові. Той народ не гірший, ніж китайці, малайці, корейці чи негри, а потребує він індивідуальної допомоги більше, ніж вони. Бо цим народам допомагають матеріально, освітньо-технічно, грошми і персоналом десятки держав і установ Об'єднаних Націй, а водночас ніхто їм не відбирає права на власне національне обличчя: ніхто не змішує корейців з японцями, індіанців

з китайцями, індонезійців з в'єтнамцями. Зате український народ силоміць затискають — росіяни і діячі Заходу — в російський політичний та культурний мішок. Якщо чорний колір шкіри є символом колоніалізму, гніту й експлуатації, то українці — «найчорніша раса» в Європі чи всьому світі, бо навіть їхню ідентичність затьмарюється пляново й послідовно сусідами, близькими і далекими.

Тому, коли навіть український народ не потребує матеріально-технічної допомоги (приймемо на мить таку гіпотезу!), то він потребує допомоги в зберіганні своєї ідентичності. Канадський громадянин, зберігаючи свої національно-культурні особливості та традиції, зміцнює український елемент не тільки серед свого близького оточення, але також на Україні, бо показує, що у вільній народолюбній державі українці можуть вільно розвиватися, а в УРСР їх русифікують.

Із-за того навіть найменше занедбання з цього погляду вдаряє тут по живих інтересах українського народу, а водночас збіднює кожного, хто не викреше з своєї душі іскри доброї волі на користь українського «андердога». Ще Драгоманов висловив це відомим своїм твердженням, що кожне слово, сказане не українською мовою, кожен гріш, витрачений на неукраїнську справу, є марнотратством з української народної скарбниці — байдуже, де ми живемо.

ЩО РОБИТИ?

— Теорія завжди сіра, а життя зелене і вимагає живих діл, не сірих фраз.

— Питаєте, що робити практично. Сказали ж ви: «Ходжу в церкву, з батьками розмовляю по-українському, навіть у забавах і демонстраціях українських беру участь». Як так, то зробімо крок далі, і дозвольте вас запитати: А молитесь в тій церкві по-українському? Сповідаетесь і з священником розмовляєте цією ж мовою? А з своїми колегами українського роду теж розмовляєте мовою своїх прадідів великих? Гордитесь своїм українським культурно-національним обличчям, своїм обрядом? Чи може (якщо ви греко-католик) ходите в латинську, (а якщо ви православний), то в протестантську англomовну або франкомовну церкву і користуєтеся тамтешніми духовними послугами, бо, мовляв, до тієї церкви ближче або зручніше з уваги на знання мови? Чи може ховаєтеся з усім українським «непрактичним» етнічним «пережитком» та обмежуєте його колом своїх батьків і бабусі?

На запитання «що робити?» перша відповідь звучить:

Українче, пізнай себе! Вийди з своїм релігійним і культурно-національним багажем на світло денне, і душа твоя буде спокійніша, світліша і не прагнучиме до психіатра.

Є ще один аспект роботи, що теж не має характеру протестної демонстрації.

Адже, вигукувати на вуличній демонстрації та ще й під охороною мундирної поліції та закону може навіть анальфабет, для якого байдуже, якої він національності. Зате вивчити українську історію, літературу, економіку, музику чи церковні питання далеко складніше.

Маєте труднощі з мовою? Такі самі труднощі є з вивченням інших мов. Бо вивчають і китайську. А втім, хто хоче вже вивчати українські культурні надбання, той може це робити, наприклад, англійською мовою. Сьогодні вже є стільки книг англійською мовою про різні українські питання, що навіть людина без знання української мови спроможна мати знання про Україну та її народ. Тим часом демонстрацій у нас багато, але якщо доведеться з'ясувати якийсь український аспект чужоземцям, тоді наша інтерпретація або пропагандистська, або застаріла і тому непереконлива. Саме студенти грішать з цього погляду найбільшим браком знання історії України, літератури чи економіки, хоча про Англію, США чи Канаду вони вміють сказати багато і по-сучасному, а не застарілими схемами. Тому першим ділом практичної роботи: вивчати все, що тільки стосується України, а поряд з цим мужньо виступати всюди як українець на захист усього українського в своєму оточенні.

ПОПИТ НА УКРАЇНСТВО

Як даремно вести виключно протестну політику, так і недоцільно переконувати одні одних на сторінках української преси про те, що, мовляв, у канадських чи американських бібліотеках немає книг про Україну, тому варто збирати гроші і купити для деяких бібліотек ці книги. Велике непорозуміння, змарнований гріш. Кожна бібліотека купує книги, на які є попит серед читачів. Поскільки за українськими книжками не питають читачі в бібліотеці (принаймні читачі-українці), тоді бібліотека через деякий час виключає з циркуляції ці книги. Те саме з університетськими бібліотеками: якщо студенти не вивчають предметів з українознавства, не позичають книг з української проблематики (байдуже, друкованих українською чи англійською мовами), тоді бібліотека мусить їх виключити з своїх книжкових фондів, бо вони займають даремно місце на полицях. Така ситуація можлива навіть на Україні: якщо там немає належного попиту на українську книжку чи українську пресу, то її не буде навіть за найліберальнішого режиму.

Тому на ваше запитання, що практично робити, відповідаю далі: зберігайте своє особисте національно-культурне обличчя і зміцнюйте українську спільноту в країні свого перебування шляхом витворення попиту на українство! І молодь, і старші мусять читати українські книги і питати в бібліотеках за книгами з українською тематикою, виданих українськими та чужими видавництвами. Бібліотека мусить

реагувати на попит і замовляти такі книги у видавництвах, а видавництва радніше видаватимуть їх, бо знатимуть, що ці книги мають ринок збуту. Таким чином витвориться живе коло попиту і постачання.

Не інакше і з університетами. Наші студенти — незалежно від професії, яку вони вивчають — повинні одностайно записатися на предмети історії української літератури і української мови, домагатися лекцій історії України в рамках східноєвропейської історії. Навіть там, де немає слов'янознавчих предметів, можна викликати цю потребу, якщо є кандидати на слухачів. Тим часом ситуація інша: є предмети українознавства, але їх не вивчають наші студенти, яких буває по кілька сот у даному університеті. Хіба вони вже так ґрунтовно вивчили історію України, її літературу та економіку з розмов з своїми батьками і бабусями?

Тим часом попит вирішує долю кожної галузі життя; і нам пора усвідомити цей факт, що жителі країн Заходу (та всюди в світі) розуміють передусім закон попиту і постачання, закон життєвої потреби і її задоволення.

НАШ НАЙБІЛЬШИЙ КОЗИР

— Сумнівається, молодий чоловіче, чи можна мобілізувати українську молодь до такого зусилля? Кажете, що навіть батьки не вірять у таку можливість? Так тоді обличмо пишномовні фрази про нашу ідеалістичну молодь. Скажімо собі, що вона, — не зважаючи на свої ідеологічні перевиховування — такою ж мірою «зматеріялізована» і прагнена вигідного життя, як і молодь інших національностей. Покиньмо вирішувати в газетах про молодіжні та студентські чи інші ідеологічні організації та союзи, признаймося, що їхня діяльність зводиться майже цілковито до зберігання «традиційних» організаційних форм і... влаштування товариської забави раз на рік.

Батьки не повинні сумніватися. Вони повинні вимагати від своїх дітей вивчення свого національно-культурного тла, як чогось самозрозумілого. Хіба ж вони не дають їм утримання і освіти? Діти з свого боку можуть зробити принаймні отой мінімум зусилля і засвоїти собі знання про народ батьків, які дали їм життя, утримання, освіту і далеко кращу шансу в житті, ніж вони мали її самі чи мають їхні земляки на Україні.

Та, мабуть, найбільшим козирем у мобілюванні молоді та «старшого» суспільства на фронт попиту на українство є один елемент, про який нерідко забуваємо. Піддав мені цю думку своєю інформацією один із батьків. Його 19-літній син розпочав, доволі несподівано, жвавіше цікавитися українськими літературними творами і книгами з минулого та сучасного України. На делікатне запитання дещо здивованого (і врадуваного) батька той відповів щиро і просто: «Бо Катруся читає ці книжки, і ми хочемо разом їх обговорювати, дискутувати».

Жінка — це велика сила в родині суспільства. Переважно це конструктивна сила. Можна ризикнути твердження: які жінки, такий і народ. Якби жінки (незалежно від віку і своєї позиції в суспільстві чи родині) захищали кожен українську національно-культурну традиційну дрібничку так завзято, як нам здається, що вони її захищають; якби вони обстоювали питомий тягар української родини так твердо і висували високі вимоги до чоловіків і дітей такою мірою, як у нас інколи на засіданнях і «академіях» твердиться, тоді українська громадськість на Україні та в широкому світі не втрачала б щорічно кращих своїх нащадків тисячами. Звичайно втрачаються передусім ті, на виплекання яких вкладено великий національний капітал — фінансовий та освітньо-духовний.

Протягом своєї довгої історії український народ, а українська еміграція зокрема, зберегло себе головною мірою завдяки українському жіноцтву, яке зберегло повсякчасно те, що називається родинно-національним вогнищем і кольоритом. Тому сьогодні, коли ми знаходимося на небезпечному схилі життєвої гори, — коли на Україні та в державах нашого поселення загрожує нам денаціоналізація, асиміляція і безликість з'їдачів хліба, мабуть, найважливішим елементом нашої сили є українська жінка. Своїм впливом і своїм центральним становищем, яке вона посідає в українській родині та суспільстві, українська жінка спроможна надати реального значення нашим заходам у напрямі витворення попиту на цінності української національної культури.

Мова мовиться про визначення характеру українства і про витворення попиту на українство в наших родинах і серед громадськості так на Україні, як і в широкому світі.

*

Ми сходили помалу по узбіччі гори вниз, де горіли яскраві вогні розлогого, красивого і всенівелюючого індустріального міста. Хотілося роз'яснити засумоване обличчя молодого студента.

— Мабуть, засмутив я вас своїми словами. Даремно. Ваше запитання підказало мені ряд думок, примусило чіткіше усвідомити деякі аспекти власної проблеми. Спробую з'ясувати свої думки в журнальній статті. Завдяки вам — читач отримує статтю з життя, а не з кабінету.

— Для якого читача писатимете свою статтю? Мої ровесники, якщо читають щось узагалі поза своїм програмним навчанням, напевно не читають статей в українських журналах.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

АННА ГАЛЯ ГОРБАЧ: ІЗ БОЛГАРСЬКИХ ВРАЖЕНЬ

Коли ви подолали автом сотні кілометрів добрих доріг з Середньої Європи аж під болгарську границю, вас очікує під кінець вісімдесятикілометрова «кара Божа», яку годі описати; про неї найбільше знають подорожники дипломатичного корпусу, що з Близького Сходу вибираються на захід автами, які їм фондує Західня Німеччина у формі «ентвікльонгстгілфе». Не зацікавлена досі в розбудові шляхів до Софії та Істамбулу, Югославія згодилася цього року, нарешті, поправити цей шмат дороги на кошти Болгарії, якій хочеться привабити до себе багатих західніх туристів. І ця дорога власне будеється, але як! Що пару кілометрів доводиться з'їжджати з готового вже відтинка, бо стрілка вас скеровує у витоптані кукурудзяні поля, на пасовиська, через висушені потоки. Погану дорогу ми хочемо витримати «весело», говоримо мало, щоб не відкусити язика, та просимо тихо Бога, щоб наш фольксваген витримав, бо інакше застрянемо тут на кілька днів без вигляду на порятунок.

Як і вся сербська Шумадія на південь від Крагуєвца, ця околиця на схід від міста Ніш заселена рідко. Після довготривалої літньої посухи пасовиська вигоріли, листя дерев шрив'яло, кукурудзяні поля пожовкли. Тільки виноград витягає ще останні краплі виткості з землі і громадить у собі вересневе, але ще літнє сонце. Тиша, яка панує в цих напівгірських просторах, така абсолютна, що чуєте дзижчання комах у повітрі. І люди тут не поспішають. Проїхавши від ранку до пізнього пополудня повз східньосербські села, бачите переважно мужчин в постійному відпочинку. Сидячи на скриньках якогось колгоспу, що призначені на збирання паприки, чи то в рові при дорозі, палять цигарки і «філософують». Зате жінки працюють удвоє більше і прядуть — навіть ідучи дорогою. Червоними кетягами перцю, що сушаться на сонці під грубим шаром придорожнього пилу, обвішані на схід від Нішу білі селянські хатки. Образ цей повториться і на болгарському боці на північ від Старої Планіни. Однак це не той пекучий перець, що може людям з ніжним піднебінням розсадити рот; це м'ясистий солодкавий овоч, з якого балканська кухня вичаровує безліч смачних страв.

Але ось, нарешті, майорять перед нами якісь прапори. Прикордонні будинки виростають посеред дороги: це спершу югославська рогачка, що нам перетяла путь. Тут наздоганяємо пару авт, це німці, яких мандрівний шал жене десь аж на турецькі чи грецькі узбережжя.

Скоро полагодивши формальності, під'їжджаємо під болгарську рогачку. Прикордонники в елегантних синіх одностроях метушаться між німецькими автами. Ми відразу ж заявляємо, що їдемо на славістичний конгрес у Софію. Реакція позитивна. Ввічливо і скоро полагоджують наші справи, стягають, правда, солідну суму за застрахування авта на болгарській території, та це погане враження митник пробує затерти, подарувавши пані червону троянду з близького квітника. Запитують, що веземо, але, довіряючи «вченому» народові, не заглядають у валізки, від чого котиться нам камінь з душі. І, на превелике здивування німецьких туристів, яких ми вже там застали, бажають нам щасливої дороги і успішного конгресу!

Радісно гуде наш мотор, беручи горбок, що піднімається за митницею, а ми дякуємо полетшено Господеві. Заборона ставати на болгарському боці в прикордонній смузі, пізня година дня (ми мусили годинники переставити на годину вперед), — і військовики-прикордонники не дають зробити запланований відпочинок, який відкладався на ту хвилину, «коли буде все за нами». Зліва бовваніє, немов місячний краєвид, скелястий масив Старої Планіни, як в народі називають хребет балканських гір, що ділить Богларію від заходу на схід аж до Чорного моря на дві половини. Північна наддунайська долина це — житниця Болгарії, а полуднева Трацька долина, що тягнеться від Софії теж аж до моря, економічно найкраще розвинутий край, — околиця троянд, тютюну, винограду та незчисленних овочевих плантацій, що їх недавно позасаджувано на досі не використаному підгірському нерівному терені.

До Софії ще година їзди від границі. Переїжджаємо пару сіл, невеличке місто. Всюди панує порядок, який порівняно з югославськими відносинами здається прусацьким. Не дурно болгар назвали прусаками Балканів. Комплекси великих подовгуватих будинків на околицях сіл та вижаті ниви обширних розмірів говорять про те, що тут колгоспні порядки (називаються однак вони кооперативами). Сущиться дрібнолистявий тютюн, навішаний при кожній хаті, яку прикрашує неодмінна паприка.

Софія нас приймає гарячковим рухом передвечірнього «шетання» — прогулянки всіх мешканців міста по вулицях та бульварах. Добираємося до призначеного студентського гуртожитку, що лежить на протилежному кінці міста. Місто потопає в зелені. Гуртожиток — це величезний комплекс будинків на 3-4 поверхи, відділених між собою плеканими скверами, з власною спортивною площею. Тут живуть переважно стипендіяти з чужих країн (народних демократій, Азії та Африки), бачимо представників жовтої та чорної раси. Між цим упривілейованим народом довелося зустріти і двох земляків зі Львова, які однак дуже великої інтелігентності не випромінювали. Вони були на рік відряджені до Софії вчитися болгарської мови.

Входимо у просторий вестибюль, вистелений народними килимами

та доріжками. Низькі столики, вигідні крісла, високі зелені пальми творять атмосферу непоганого готелю. Всюди чисто і привітно. Наша кімната на дві особи має великий передпокій з умивальною та вбудованою шафою. Чи й болгарський студент живе так вигідно і культурно, чи це призначене виключно для гостей? Міркуємо собі нишком з чоловіком, що студентський народ у комуністичних країнах все ж таки має кращі можливості вчитися, ніж це було в цих країнах перед десятками років. Якби тільки та вирошена молода інтелігенція могла працювати для свого народу! Може, в Болгарії такої проблеми немає, бо не висилають молодих інженерів чи лікарів у сибірські простори, а лишаються вони в своїй країні.

Адміністратор бльоку, сіра тиха людина, урядує у складовій кімнаті чи радше залі, обставленій стосами коців, білизни для ліжок та валізками, що їх студенти залишили, виїхавши з Софії. Перед дверима цієї залі збирається рано, о 7-ій, його «військо»: великий гурт жінок у чорних халатах з рижовими мітлами в руках. Одна з них сидить завжди як «дежурна» в порт'єрці, де віддаються ключі від кімнат. У ресторані-кantinі, що належить до гуртожитку, після сніданку вирішуємо більше не їсти. Надто там ціни не «студентські». Там може жититися народ, що дістає державні стипендії, плачені студентам з-за кордону.

У місто їдемо тролейбусом, який стає перед самим університетом. «Труле», як його називають софійці, стає тільки на пару коротких хвилин і від'їжджає моментально, як задзвонить вмонтований у дверях дзвінок, і то без огляду, чи ви влізли крізь вузькі двері, чи наполовину висите в повітрі. Часами, особливо коли великий рух, як рано і вечером, продзвонить і три-чотири рази над вашою головою, а ви все ще лишаєтеся чекати наступного труле. Кондуктора часами заступає «автомат», скляна півкуля, в яку сумлінні, по-соціалістичному виховані болгари кидають своїх пару сотиннок, щоб самим відірвати картку. Маючи посвідку, я тримаю її перед скляним кондуктором, щоб мені не закинули, що хочу проїхатися зайцем на кошти державного підприємства. Коли встаю, щоб звільнити місце якійсь старшій жінці, що повертається з праці, вона не знає, чи їй сідати, і всі дивляться здивовано на мене. Тут сіра людина, що працює фізично, відвикла від деяких форм людського співжиття; тяжка праця, що дає тільки мінімум, потрібний для найскромнішого прожитку, зробила з неї збайдужілу до оточення замкнену істоту. Бо якщо ціни на харч та поганоякісний текстиль дорівнюють нашим (один лев — три німецькі марки, або майже доляр за офіційним курсом, то заробітня платня навіть висококваліфікованого інтелігента вчетверо менша.

На жаль, мало лишається часу для проходів по широким бульварах міста, які прикрашені чудовими тінистими деревами, що охороняють від пекучого сонця та надають Софії привітного характеру.

Центральний бульвар — «Русский», з пам'ятником російському

«цареві-освободителеві» Олександрю II, недалеко величава церква Олександра Невського та російська церква св. Миколая, як і безліч вулиць, іменованих за російськими генералами і комуністами та містами, вказують на колишні глибокі симпатії та нинішню залежність від російської імперії. Русофільство болгар сягає в глиб 19 стол., а поширилося воно особливо після російської перемоги над турками в 1877 році, в наслідок якої Болгарія стала вільною. Російську мову тут знають широкі кола інтелігенції, а радянські книгарні дбають про розповсюдження російської книжки серед болгарських мас. Дуже рідко трапляється якийсь російський переклад української книжки на їх полицях. Це переважно технічна, фахова література та російська белетристика.

Добріною німецькою чи французькою мовою говорять представники старшої інтелігенції.

— Прошу зайдіть до нас, ми такі жадні поговорити з людиною, яка живе на Заході! Гостей зі східних країн можемо завжди мати, але вони нам не цікаві, — каже до мене під час перерви у викладовій залі старша пані, дружина університетського професора.

Розмови з болгарами виявляють, що не так матеріальні злидні, як ізоляція від західного світу робить життя нестерпним. І власне не поява більшої кількості товару в магазинах, а можливість контакту з людьми з-за кордону створили ту атмосферу полегші, про яку всі запитувані згадують:

— Нас пускають за кордон і до нас приїжджають чужинці, цього не було ще пару років тому.

Поза репрезентативними бульварами в центрі міста та великими сполучними вулицями, що широкими магістралями перетинають Софію, вона робить враження провінції. Переважають тут у бічних вулицях маленькі магазини кустарного характеру: кравецька робітня, в якій майстер підсунув під вікно машину, а в відчинені двері манекена, вікна і двері текстильної крамниці, обвішані довгими сувоями фарбованої овечої вовни, знову шевський верстат перед очима перехожих. Магазини з самообслугою трапляються рідко. Будинки сірі й від років не ремонтвані.

Німка, яку відвідую на шостому поверсі не старої ще кам'яниці, показує мені, як вона мусіла підлатати поламані поруччя в сходовій клітці — бічною драбинкою від дитячого ліжечка... В її мешканні живуть кілька родин, кожна в одній кімнаті, яка служить за кухню, їдальню і спальню. Так живе, мабуть, переважна частина мешканців Софії. Є однак ще старі інтелігентські родини, яким вдалося затримати свої помешкання для себе. У мешканні такої родини, яка колись належала до верхівки, — потемнілі облуплені стіни, обдерті шкіряні фотелі і галерія портретів, які говорять про колишній блиск. Це й є ті люди, що студіювали у Берліні, Парижі або закінчили німецьку гімназію в Софії. У тій гімназії вчили добрі німецькі педаго-

ги. Нині цю школу перенесено десь у провінційне місто. Кожний з цих людей задоволений, якщо може скромною працею та приватними лекціями заробити собі на хліб, за яким треба ще вистояти години, доки пекар не спече «наступної печі», якщо першої не вистачило.

У програму П'ятого міжнародного конгресу славистів входили різні екскурсії (дві під час конгресу до відомих церков — культурних пам'яток: Бояни та Рільського монастиря, та три екскурсії після закінчення конгресу). Кошти покривали учасники. Реєстрували охочих агенти державного туристичного підприємства «Балкантурист», що полагоджувало взагалі всякі справи, зв'язані з подорожжю, перебуванням у Софії, заміною валюти, закупом поворотних квитків.

Багато з нас позамінювали чужу валюту на леви, щоб позаплачувати кошти екскурсій болгарськими грішми, але довелось з жахом ствердити, що виставлений рахунок левами на третину вищий, ніж чужою валютою. Це стосувалося особливо учасників з західних держав, які платили долярами чи німецькими марками. Нам вияснено цю різницю в коштах тим, що існують два різні курси, один офіційний, державний, а другий Балкантуриста для гостей. Після довгих переговорів та протестів з нашого боку відповідальні панове вирішили повернути нам третину, яку ми переплатили, та вивісити повідомлення, щоб зголосилися всі ті, які платили левами і не були зорієнтовані про різницю цін. Однак тим учасникам, що вже відбули прогулянки, різницю коштів не повернули.

У неділю, 22 вересня, переважна частина учасників поїхала автобусами до Рільського монастиря, що лежить в Рільських горах на південь від Софії. Там у мальовничій гірській околиці підіймається поміж смереківими борами, немов чотирикутна фортеця, монастир, що його засновано ще в 11 стол. Нинішні високі мури новішої дати, як і церква, вони збудовані після пожежі 1833 року.

Входимо крізь браму, що, немов тунель, проходить крізь грубі мури триповерхових споруд. Краса архітектурної внутрішньої конструкції та багатобарвність живопису стримує вам подих. Мури, що творять прямокутник, містять у собі мешкання та мають до подвір'я ганки-галерії, прикрашені арками, що опираються на струнких стовпах. Вони розмальовані в болгарському стилі: бронзові пасма та скупі взори на білому тлі. Посередині широкого подвір'я, виложеного камінними плитами, стоїть, немов писанка, церква у фресках та стара дзвіниця. Нині монастир — державний музей; ченців, що ще недавно тут жили, перевезено кудись інде. У просторій кімнаті на партері влаштовано виставку старих рукописів, церковних книг та обрядового приладдя. У самій церкві немає незамальованого клаптика на зовнішніх та внутрішніх стінах. Чудесна дереворізьба та багаті золоті прикраси говорять про те, що болгари під турецьким пануванням все ж таки могли створити дорогі цінні культурні скарби.

— Турецьке поневолення, мабуть, мало легші форми, ніж нинішній порядок, коли було можливо позвонити сюди стільки багатства, — кидає в розмову один з відвідувачів.

Попри те, що в церкві не відбуваються більше богослуження, прихожі болгарари, переважно сільські люди, складають за старим болгарським звичаєм монети на похило виставлені ікони та близько іконостасу безліч різних тканин, що надаються на рушники та ризи. Церква розмальована в сильних червоно-синіх барвах одним з майстрів болгарського барокко, що припадає на кінець 18 — початок 19 стол. Чи то під західним, чи мусулманським впливом бачимо в церкві проповідницю, якої звичайно в православної церкві немає.

Майстри болгарського барокко походили з міста Копривштіци (на схід від Софії), вони створили болгарський національний архітектурний стиль, що є синтезом місцевого способу будови з висунутими верхніми поверхами та розлогими лініями західного барокко. В самій Копривштіці та в інших містах Болгарії, де в 18-19 ст. розквітала культура і відбувалося національне відродження (головне в Трацькій долині), цілий ряд таких будинків колись розбагатілої купецької верстви є окрасою та гордістю Болгарії. Переважно одноповерхові доми з багатою дереворізьбою мають висунуту середню або й бічну верхню частину, що спирається на стовпах, які ж творять ганок («прідвор»).

Семиденна екскурсія автобусом по Болгарії мала нас повести північним боком Балканів до Чорного моря, а поворотом ми мали переїхати Трацьку долину, що тягнеться від моря аж під Софію на південь від гірського хребта. Вона коштувала 65 дол., за які можна прожити два тижні в головному сезоні на одному з першоклясних адрійських курортів.

Сходимося у вівторок рано, 24 вересня, біля університету, звідки мають від'їздити автобуси. До нашої екскурсії записалося тільки 25 осіб, (до триденної значно більше, а учасники з народних демократій мають свої маршрути, не подані в офіційній програмі конгресу). Наші супутники це переважно слависти з західних країн з дружинами, але є і учасники з Угорщини, Югославії та Ізраелю. Як виявляється згодом, між нами є і москвичка, старша пані, що в ролі туристки перебуває в своїй сестри в Софії. Вона до учасників конгресу не належала.

Крім шофера та супровідниці, молодой болгарки, що має закінчений філософічний факультет (російська та французька мови), їде ще один болгарин, молодий скромний мужчина, який проїхався на державні кошти у ролі якогось наглядача над своїми двома колегами. Він подає себе за члена «комітету славистів». Погоджуємося на російську мову порозуміння, бо не всі володіють французькою, а наша супровідниця, крім болгарської, іншої чужої не знає. Це миле дівча, що працює в Балкантуристі супровідницею туристів, проїхало, мабуть, не один раз цей маршрут, бо знає нам розказати про всякий пам'ятник якусь партизанську історію.

Слухаємо чемно і коментуємо нишком її вияснення. Молодий німець, що, мабуть, знає добре найновішу історію свого народу, стверджує, що день 8 вересня 1944, який святкують болгари як день визволення від фашистської окупації радянськими військами, — це дата, коли німецькі війська залишили добровільно територію дружньої їм під час війни Болгарії. І справді, партизанські дії, про які нам розказує Теодора, майже всі відбулися коло 8 вересня. Бо про якусь проти-німецьку партизанщину під час постою німецького війська в Болгарії таки досі не доводилося чувати. А я знаю з воєнних років, що болгарські студенти студіювали у великій кількості по німецьких університетах, і брататися з ними німецьким дівчатам було дозволено; уважали їх бо слов'янами трохи кращого гатунку. Ну, але кожний час потребує своїх героїв, а в час розвалу німецької імперії та недалекого російсько-більшовицького фронту ці герої могли й пригадати собі старі симпатії, що в'яжуть болгарський народ з освободителями з-під турецької влади.

Покидаємо Софію погідного ранку і підіймаємося на балканський перевал, щоб заїхати до Плевни, яка вже лежить на північному боці Старої Планіни. Ми заскочені виглядом цих гір, що ніяк не нагадують наші заліснені Карпати. М'які круглуваті лінії верхів говорять про те, що це престарі гори, стерті віковою ерозією. Ліс скидається радше на чагарник, що можна пояснити скелястим ґрунтом та довготривалою посухою протягом року. Тільки Рільські гори на південь від Софії манять своїми темнозеленими шпильковими борами й нагадують середні Альпи. На північному підніжжі Старої Планіни, куди скочується поволі автобус, річки врізалися глибоко в вапняк, що високими, немов вишліфованими, стінами обступив, як фортечні мурри, вузькі долини. Це околиця, в якій знайдено багато слідів печерної людини, яка тут знаходила захист та безпечне місце для прожитку. В одній з таких печер, де перед тисячоліттями жили перші заселенці балканського півострова, нині ресторан, в якому задля екзотичного ефекту сидять на бочках, до яких однак припасовано вигідні опертя. Гарний парк, що тягнеться вузькою долиною, та плекані стежки з лавками в цей день майже порожні, тут хіба у вільну від праці неділю сходиться народ з Плевни та околиці, щоб втекти з тісних помешкань.

Головна мета першого дня екскурсії — оглядини Плевни та ближчого заповідника з братськими могилами, церквою та мавзолеєм, збудованими на пам'ять поляглим російським воякам під час російсько-турецької війни 1877 року. Не знаємо з чієї ініціативи відведено в нашій екскурсії стільки часу (півтора дня) саме цим пам'ятникам. До нас долучається молодий росіянин, мабуть, теж працівник Балкантуриста, який водить нас по терені та дає пояснення. Пам'ятники російським героям та «братські могили», до яких дозволено кості поляглих, збудовано та поставлено на початку нашого століття. З того

часу і текст на меморіальних дошках, що нам його перекладає молодий супровідник на російську мову, от його початок:

«Они, орлы северных небес, чада великой русской земли, вдохновенные духом гуманности, правды, свободы, водимые гением победы, перелетели леса і поля...»

У подібному тоні звучать всі ці тексти, написані десь у 1907 році, коли в царській Росії панувала найгірша реакція. Але й червоноармійці третього «українського фронту» залишили на чорній таблиці при братській могилі над Плевною російський вірш-панегірик російським героям, що віддали своє життя за свободу болгар. Туристи можуть подивляти величезне полотно, картину «Панахида», що прикрашує цілу стіну російської церкви в Плевні. Тут християнський зміст картини не став комуністам на перешкоді.

Русофільський дух, що панує в цих місцях, змушує навіть нестрально наставлену австріячку, доцентку історії, до репліки:

— Що вони представляють як безкорисну шляхетну жертву росіян задля свободи болгар, є не чим іншим, як політичною експансією до Дарданелл.

А один добродій з народно-демократичної країни кидає в вужчому колі:

— Ненавиджу цей фетишизм, це поганство, до якого не маю найменшого зрозуміння.

Ми читаємо виписані золотими літерами прізвища поляглих офіцерів (солдатських не виписано), знаходимо не одного з українських губерній. Але що тут лежать не тільки «русские», про це ніде не написано. Румуни з-поза Дунаю теж сюди приїжджають, в крипті коло збірного гробу вінки з румунськими написами «Румунським героям, що полягли коло Плевни 1877». І їм цей рік приніс визволення з турецького поневолення.

Увечорі приїжджаємо до Тирново. По полудні другого дня знову оглядини братських могил на балканських верхах (Столетова гора). Пам'ятник тут поставлено в 1930-их роках, у недалекій місцевості російська церква, в якій ще й нині править старий священик, емігрант з Ростова.

На жаль, мало нам лишили часу оглянути Тирново (всього один ранок). Старі болгарські столиці (Пліска, Преслав, Тирново) були побудовані на північному боці Балканів на перехресті шляхів, що йшли з півночі та з заходу на схід. Тирново, що лежить на стрімких берегах, створених меандрами річки Янтри, було державним центром другого болгарського царства (1186-1392), заснованого братами Ассанами, які підняли бунт проти Візантії. Їх царство впало під натиском турків при кінці 14 ст.

Рано вибираємося оглядати руїни палацу, до яких веде нас до рога по вузькому хребті, що, немов, природний міст, розкинувся через глибокий яр по його обох боках. Бачимо рештки старих оборон-

них башт та відбудованої брами, яку розвалено щойно в 19 ст., бо королівська карета, якою мав їхати болгарський цар, не могла проїхати крізь вузький отвір. Археологічні розкопи на царському горбі ще не закінчені, але фундаменти палацу вже відкриті. Перед нами щораз інша панорама розкиданого по стрімких схилах міста. Це, мабуть, теж одне з найстарших людських селищ на Балканах, на роздоріжжі шляхів, з природними можливостями оборони та знаменитим переглядом терену.

У самому місті йдемо вузькими вуличками то вниз, то вгору, милоючись мистецьки вирізьбленими сволоками, що підпирають виступи з вікнами, такі типові для болгарського національного архітектурного стилю. Ці виступи поверхів викликають враження, що доми напів висять у повітрі.

У погідний день Янтра відбиває, немов дзеркало, стрімкі узбіччя, забудовані домами, але ми цього видовиська не бачимо; від довгої посухи річище висохло, на його дні протікає тільки вузький потічок.

У 19 ст. тут розвинулося сильне культурне та визвольно-політичне життя, друкувалися перші болгарські газети. В археологічному музеї оглядаємо експонати, зв'язані з історією міста. У вестибюлі, при вході, сидить біля стола жінка в чорному халаті (тут його носять майже всі жінки на службі). Коло неї книжка, в яку кожний відвідувач повинен вписати свої враження. Наші учасники чомусь оминали ці столики з книжками, а другі знов наївно думали, що їх посилають до Москви для перегляду вписів та що доцільно там лишити свій автограф. Думаю, що ніхто собі не завдає труда читати враження випадкових відвідувачів музеїв. Ця книжка потрібна для виправдання штатного місця, яке займає жінка — напівприбиральниця-напівурядничка. Я сідаю біля неї й кажу, щоб розпочати розмову:

— Гарне ваше місто!

— Може, вам воно видається гарним, ми не маємо часу на його красу дивитися.

— А скільки ви тут заробляєте в музеї? — питаю з цікавості.

— 50 левів.

— І цього вам вистачає на життя?

— Ні, мій чоловік заробляє як мільйонер ще 60 левів.

— А діти у вас є?

— Так двоє, одне в яслах, а друге в школі.

— Напевно даром?

— За ясла треба платити 10 левів на місяць, дитина там цілий день до вечора, а та, що в школі, по полудні сама дома.

— А книжки напевно дає вам держава даром, як у нас у Німеччині?

— Книжки купуємо школярам ми, тільки за школу не платимо.

Увечері в ресторані нашого великого готелю «Балкантурист» зу-

стрічаємо відомі обличчя з конгресу: це чеські, румунські, східнонімецькі та західні групи, що заїхали по своїх маршрутах теж у Тирново. Кожна національна група їсть при окремому столі, чи при столах, зіставлених разом, на яких встромлені мініятурні прапорці їх держав. Тільки нашій групі ніхто прапора не підшукував, у нас народ з 10 різних країн! Гості з народних демократій, мабуть, упривілейовані, на що вказують багато накриті столи з напоями та цигарками. Нам вияснюють це тим, що вони вже дома позаплачували кошти подорожі, а в Болгарії народнодемократичної валюти не замінюють. Зате ми можемо кожного часу виміняти свої гроші і купити, чого серце бажає. Підсміхаємося, що заплатили на наші поняття не погано, а меню в тому самому готелі стає щораз вбогіше; для нас найдогідніше їсти щораз в іншому готелі сітки Балкантуриста . . .

Третього дня вранці покидаємо Тирново, наша дорога веде на схід. Вийжджаючи з міста, бачимо на хіднику вбого вбраного священника, що ніяк не нагадував тих елегантних чорноризників з парасольками, які заходили в коридори університету та запрошували учасників конгресу відвідувати їх богослуження в Невськім соборі. Видно, що і в Софії існують дві категорії священників — одні для репрезентації та експорту, а другі ті, що відображують справжній стан православної церкви в Болгарії.

Наша наступна мета руїни старої болгарської столиці у Великому Преславі (Переяславі), що був державним центром у 873–972 роках. Сюди заходив у своїх походах наш князь Святослав завойовник з своїми дружинниками. І якого багатства шукали ті наші далекі предки в цій висушеній сонцем країні? У полудневу спеку доїжджаємо до археологічного музею, що лежить далеко за нинішнім Преславом, поблизу площі, на якій ведуться розкопи старого города.

Висідаємо і йдемо старим парком до будинку, що визирає з-поміж дерев. При вході жде нас велика несподіванка: шкільна дівчора міста зібралася разом з учителькою та директором музею привітати представників «славістичної науки». Ми зворушені теплими словами, якими нас зустрічає мале дівча в чорному халатику з білим ковнірцем. Кожному з нас вручають букет вже трохи прив'ялих квітів. Це, мабуть, всі городи Преславу спустошені від своїх прикрас. Наші учасники, здивовані такою несподіваною зустріччю, дякують поодинокі, але ніхто не каже дітям якогось слова від імени цілої групи. Після короткого перегляду музейних експонатів, що складаються переважно з прикрашених різьбою уламків колонад, капітелів, посуду та дуже експресивної керамічної ікони св. Теодора, йдемо на площу розкопів, що в цілості займає 3,5 кв. км. Оглядаємо тільки найцікавіші об'єкти: фундаменти царського палацу, руїни круглої церкви, решти керамічної робітні близько неї. Колись великий адміністративний та культурний центр (тут перекладалися церковні книги, що потім пішли на Русь) підупав після того, як нова династія Ассанідів перенесла столицю до Тирново.

Дякуємо директорів музею за тепле і дружнє прийняття, сідаємо в автобус, який має нас завезти до Коларовграду (колись Шумен), де нас від двох годин ждуть в ресторані з обідом. Околиця навкруг Коларовграду заселена турками (ми в північно-східній частині країни), по селах бачимо жінок у шараварах з закритими обличчями. Після обіду з застиглою баранини, що навіть нам, голодним, не лізе в горло, супровідниця заявляє нам, що представник міської ради бажає нам показати місцеву мечеть, найбільшу на Балканах, колишню мусулманську релігійну школу. Наша Теодора, що повинна дотриматися пляну, наміченого Балкантуристом, не дуже захоплена виявом цього льокального патріотизму місцевих турків. Зате учасники з радою душею вибираються оглянути ту екзотику. Старовинна мечеть далеко цікавіша за пам'ятники російським героям, які нам забрали півтора дня. При вході стоїть старий мулла в турецькому вбранні. Дехто жартом кидає йому: «Салем алейкум», але він вклонюється глибоко і відповідає: «Алейкум салем». Мечеть вистелена чудовими килимами, що красками та vzорами нагадують наші гуцульські. Дозволено навіть фотографувати. Виходимо на подвір'я, де посередині дзюркоче криниця-фонтан з прикрасами кам'яної різьби. Подвір'я обведене будинками з неодмінними ганками-галеріями, де сидять старі мулли й дивуються гостям, що перервали їх обідню дрімку.

Мабуть, у будинку, в якому була колись мусулманська школа, етнографічний музей зі скромними експонатами народних ткацьких виробів. Мечеть побудована в 1745 році як мусулманський релігійний центр на Балканах.

Але нам пора рушати, наша супровідниця нервується, що в нас таке запізнення. За чверть години в'їжджаємо в долину, яка півкругом обведена природною стіною на сто метрів височини. Перед сходами, що ведуть до неї, автобус зупиняється. І тут шкільна дітвора з квітами в руках! Після привітів підіймаємося вгору під скелю, щоб побачити один з найрідкісніших пам'ятників (єдиний в Європі, в Персії мають бути подібні) різьби в скелі. На гладкій кам'яній стіні, що підіймається рівно на 100 метрів, десь на височині 23 метрів рельєфна велика різьба, що представляє тріумфуючого вершника та пса. Це хан Тервел з 8 ст. Навкруги вирізьблений у скелі грецький напис — своєрідний літопис, договір між ханом та візантійцями.

У Мадарі були між 2 і 5 віками римські укріплення; розкопи римського міста ведуться далі. На терасі кам'яної плити рештки старої фортеці з X-XI віку, а в тяжкоприсступних печерах, що чорніють високо в скелях, жили схимники.

Тим часом вечоріє, а ми маємо ще оглянути Пліску, першу столицю ще Омуртагових болгар (тюрків). І тут, куди нас швидко привозить автобус, жде на нас шкільна дітвора з квітами в руках. Залишаємо плян оглядати спершу музей і спішимо з директором у те-

рен, щоб перед темнотою ще дещо побачити. Тихий вечір, у який чути тільки скрекотіння цикад, лежить над цією східноболгарською рівниною, яка впродовж кількох століть була свідком неспокоїного життя народу завойовників.

Колосальні кам'яні бльоки та колони, привезені сюди напевно не-вільниками зі зруйнованих римських укріплень чи навіть грецьких церков, були матеріалом, з якого болгарські хани побудували впродовж 7-9 століття монументальні палаци, сліди яких ще й нині говорять про велику силу та намагання наслідувати візантійський стиль життя.

Тому пару десятків років болгарська історіографія підкреслювала саме тюркське походження болгарського народу та цурамася слов'янства через його пасивність. На думку цих істориків, слов'яни позбавлені державно-будівничого та організаційного таланту (Златарський). Нині навпаки. «Хай живе слов'янська культура, найпередовіша культура світу», — це гасло виписане на великому транспаренті, що висить над входом до археологічного музею в Мадарі. Велика увага, яку болгари присвячують розкопам своєї старовини, йде в тому напрямі, щоб довести, що слов'яни на свій час не були менш культурні, ніж візантійці та інші народи. Розкопи старих городів, життєвий рівень колишнього населення доводять, що життя слов'янського населення з розвинутими ремісничими цехами та багатою торгівлею стояло справді на висоті свого часу. Однак дослідники забувають підкреслити, що Болгарія розвинулася на прастарій культурній території, на якій збереглися традиції ще з трацьких, грецьких та римських часів.

Руїни колись величавої базиліки, що входила до території старого городу Пліска (вона теж збудована, мабуть, з привезених камінних плит, стовпів та бльоків якоїсь грецької святині та була свідком прийняття царем Методієвих учнів, які тут розгорнули живу перекладацьку і місійну роботу), говорять про те, що тут колись був великий центр слов'янського релігійного життя. І це підкреслюють всюди болгарські дослідники, при тому промовчуючи, що існував у той же час такий самий важливий релігійно-культурний центр слов'янства в македонському Охриді. Але македонсько-болгарське питання в Болгарії ще таке делікатне, що тут не можна вголос визнати за македонцями рацію на власну національну та культурну історію.

З жалем, що якраз найцікавішим місцям ми могли присвятити так мало часу, вирушаємо вже в повній темноті в напрямі на Варну, де ми в одному з готелів над Чорним морем маємо зупинитися на два дні. Пізньої години добираємося до призначеного нам готелю «Малина». Тут взагалі ботаніка, історія та географія дали назви для цілої мережі новозбудованих готелів, що їх держава побудувала для приваблення чужих туристів, яким призначено немалу роль в економічних плянах країни. Розказують, що терен, на якому розбудовано

курортні селища та готелі, був тому пару років раєм отруйних гадюк, які мали тут ідеальні умови життя: пісок, скелі, чагарник та багато сонця. Щоб їх знищити, дозволено вагонами з усіх кутів Болгарії іжаків, які мали собі тут і насправді дати раду з плазунами. Але де ті іжаки нині поділися, того ми не могли розвідати.

Попри те, що готелі мають дуже виразні прикмети стаханівської роботи та сліди «виконання норми» (не всі двері замикаються на ключ, рури та проводи потріскалися подекуди і, протікаючи, нищать мури, в лазничках лупляться стіни від вогкості, бо немає задовільної вентиляції), вони роблять дуже добре, притяюгаче враження. Багатоілюстровані реклями різними мовами, що можна нині у кожному німецькому чи іншому чужому туристичному бюро дістати, закликають чужинців проводити свою відпустку над «синім» Чорним морем.

Уже пізньої години, близько півночі, наша Теодора добивається для нас вечери. Йдемо до недалекого ресторану, де в просторій залі при довгому столі туристи з СРСР. Вони вже в гуморі і, попивши сильного болгарського вина, виспівують свої серцеципательні романси («Подмосковные вечера» та подібне). Дехто з нашої групи слухає з надхненням, інші вважають поведінку цієї групи «типовою для росіян», які себе всюди чують немов дома й не думають, що комусь їх поведінка може здаватися надто самовпевненою, а може й грубуватою. Рано, при сніданку простора зала залита сонцем, але над столами роятся оси. Це вони до меду і варення, що кожному поставлене в маленьких мисочках. Одні з нас розпачливо відганяються, другі з'їдають якнайшвидше солодке, а треті вже настрашилися, що могли б осу проковтнути.

Нам дають свободу — ми можемо їхати оглядати Варну та стару церкву в скелі з 5 ст., що недалеко від міста, або залишитися на пляжі. У Варні нічого особливого з старовини немає. Мури фортеці, яку колись штурмували наші січовики, знесені ще турками в 19 ст., вступ до порту заборонений.

Через півтора дня вибираємося з «Золотих пісків» на південь до «Соняшного берега». Йдемо попри море, що спокійно колише свої сіро-синюваті хвилячки. Супровідниця показує рибальське село над узбережжям — там живуть старовіри, російські емігранти, що в 18 ст. покинули свою батьківщину, тримаються старих традицій і не змішуються з чужинцями, до яких ставляться дуже вороже.

На «Золотому березі» особливо гарно, він лежить у затоці, захищеній від півночі легким пагорбом. Пісок дрібний і глибокий, нога поринає в нього. Коло води медузи — желатинуваті тарілки синьо-прозорі краски, що їх прибій викинув на сушу. Неприємно, коли в воді медуза доторкнеться несподівано вашого стегна чи плечей. Далі на південь від нашого готелю «Вітоша», на близькому острові, до якого добігає косою дорога, старовинне містечко Несебір, яке маємо відвідати наступного дня.

Тоді як на «Золотих пісках» переважають гості з СРСР, на «Соняшному березі» східні німці та чехи. Туристів багато вже немає, головний сезон давно проминув, а хто тепер приїжджає, дістає 45% знижки. Під вечір небо над Чорним морем затягнулося темносиніми хмарами, поволі почало росити. На ранок дощ уже добре розмахався, привітний краєвид затягнувся сірим волокном, і ми мусимо попрощатися з соняшними годинами в золотому піску та в теплій воді. Ідемо в Несебір. Нині це рибальське містечко, але колись був відомий торговельний порт, що укладав договори з сусідніми князями. Так бачимо в музеї, приміщеному в старій церкві, копію договору між Іванком Берладником та Несебіром з 12 ст. Містечко пребагате на старовинні церкви, що нині напіврозвалені. Вони всі десь із часів 10-12 століття. Побудовані в типовому для Болгарії стилі — з низькими круглими банями, мури в червоно-білих пасмах з двокольорової цегли, яку по-містецьки укладено, щоб підкреслити лінію луків. Ентузіясти фотографують під охороною парасолів, які їм держать над головою. Циганка з малим хлоп'ям продає нанизані дрібненькі мушлі природної, чорної й коралевої фарби. Фарба ще не висохла добре, і разки злипаються в кишні мого плаща. До нас приступають дві жінки і питають, чи не маємо білизни на продаж. Тут звикли, мабуть, до такого чорного ринку з туристами. Але ми таких запасів не маємо, і вони відходять ні з чим. Мальовниче містечко мантий пройтися вузькими провулками, подекуди визирають клаптики моря — це бо на горбкуватім острові, — але небо зіпсувало нам нині день.

Покидаємо узбережжя й вертаємося на захід у напрямі на Пловдив. Ідемо родючою Трацькою долиною, резервуаром болгарського населення, околицею, де збереглися ще старі клясичні перекази та легенди. У Слівені показують нам стару, трухлу вербу, на якій турки вішали в 19 ст. повстанців. Що тут родюча земля, пізнати і по селах. Це вже не малі гірські хатки з паприкою на стінах: тут кожна хата мурована з чепурним розмальованим ґанком-верандою на одному розі хати, підпертою стовпом, що заступив ріг хати. Хати переважно нові, багато їх ще будується, але люди вже живуть у них. Будова такої хати тягнеться роками, бо господар, мабуть, все сам викинчує. Маріца, що тут протікає, висохла, як і інші річки, від довготривалої посухи.

Уже сутеніє, коли в'їжджаємо в Пловдив, друге місто після Софії величиною та значенням. Це колиска болгарського відродження 19 ст.

Вулиці Пловдива повні народу, це знову те вечірне «стетання» — певний балканський ритуал, розповсюджений і в Румунії та Югославії. Рух у центрі міста спинений на кілька годин вечора. Нас приміщують у найкращому готелі «Тримонціум», який своєю солідністю та буржуазним устаткуванням зраджує передвоєнне походження.

На другий день оглядаємо старе місто, культурний центр трацької долини, розкинуте поміж шістьма горами. Доми старого міста побудовані почасти на колишніх валах римського укріплення. Як і Пулпудева та Філіпполіс, Пловдів існував ще за грецьких та римських часів. І тут висунуті верхні поверхи старих домиків, різьблені дерев'яні сволюки та стовпи опертя, стрімкі вузьенькі вулички, що ведуть до місць, звідки з прив'ялої зелені визирає море дахів. Пловдів нагадує то середньовічні німецькі містечка (Ротенбург), то кавказькі гірські міста. Відкривають нам етнографічний музей, який цього дня звичайно замкнений. Він міститься в колишнім домі багатого купця, збудованому в стилі вже згаданого болгарського барокко. Відчиняється брама у високому мурі, і ми входимо в зелене подвір'я з деревами та муравою й квітником. Немов мініатюрний барокковий замок, стоїть перед нами вілла болгарського багатія, який з Західньої Європи привіз меблі та устаткування. Стелі просторої вітальні та сальону на першому поверсі з різьбленого дерева, посередині велике сонце. В кімнатах фотографічні експонати з матеріальної культури болгар (ноші за околицями, предмети різних ремесел, при чому кожному ремеслові призначено кімнату, міщанські ноші, мешканеве урядження різних верств населення). З усіх бачених по провінції етнографічних музеїв цей найімпозантніший. При тому впадає в око велика подібність у взорах, тканинах, пастуших та рільничих приладах між болгарами та гуцулами. Те саме могли ми ствердити про мелодії й танці при нагоді концерту народного болгарського ансамблю в Софії. Чи це болгари привезли з півночі, чи успадкували від якихось спільних предків, якогось первісного населення (траків)?

Археологічний музей Пловдіву має не аби яку вартість: знайдений тому кілька років «трацький золотий скарб»: 9 золотих посудин до пиття з чистого золота, з багатою гелленською орнаментикою, що їх відкрили два брати, працюючи на цегельні, на глибині двох метрів під землею.

Але й з цим чарівним містом треба прощатися, бо ще залишилося пів дня до закінчення екскурсії, а ми маємо відвідати відпочивальний центр у горах Ріли. По дорозі, зараз виїхавши з Пловдіва, по правім і лівім боці могили на рівнині. Це кургани з трацьких часів. Деякі з них були ограбовані, люди шукали скарбів. У Боравцю, де мав свою літню резиденцію колишній болгарський король, нині курорт для працівників преси та пропаганди. Гостре гірське повітря б'є нам у лице, коли висідаємо на півгодинну перерву. Ходимо довір'яками, алеями і розмовляємо про те, чи варто задля такої розкоші кривити душею і писати те, в що самому не віритися.

Крутими серпентинами з'їжджаємо вниз. Наш симпатичний шофер, постійно гмонить з супровідницею, що при такому непевному терені декого з-поміж нас, головне тих, що спереду і бачать більше — доводить до нервозности. То праворуч, то ліворуч дебри відкри-

вають свою чорну пашу, ніби хочуть нас проковтнути. Любче їде однак вправно й обережно. Нарешті, покидаємо гірський масив, наша дорога веде вздовж узбережжя штучного озера, навіть не зазначеного на туристичній мапі. Таблиці з заборонаю ставати вказують, що маємо справу з якоюсь державною таємницею. Але наша супровідниця, що не про один завод з гордістю нам розказала, що і скільки він продукує і куди все це експортується, зраджує нам і цього разу, що тут поблизу гідроелектрівні, які постачають струмом Софію та околицю. Болгарія щойно на початку індустріалізації. Не маючи власного капіталу, тяжкими жертвами з боку населення та дорогими позичками з СРСР вона приневолена розбудовувати свою індустрію.

Нарешті, ми в Софії; ще один спільний вечір у готелі Славія на краю міста (тут жили ізолювано радянські учасники конгресу), і треба роз'їжджатися хто куди і чим: поїздом, літаком, авто.

Другого дня ледве сіріє, як ми вже вирушаємо в дорогу. Перед нами понад дві тисячі кілометрів дороги авто. Гризе нас тільки одне: чи не жде нас якась неприємна несподіванка при границі та чи не розмокли ті польові стежки та рови, куди нам треба переїжджати. Але болгарські прикордонники і цього разу чемні та ввічливі. При кіоску видаємо останні стотинки і довго міркуємо, що «розумне» купити за ту суму, що назбиралася в наших кишенях. Тим часом нам виносять пашпорти та бажають щасливої дороги. Теплий стиск руки, немов у старих знайомих (це нам на жодній границі ще не траплялося). До югославської рогачки під'їжджаємо з легким серцем. Після багатьох відвідин цієї країни для нас це «свої люди». Знаємо їх мову, підхід до них. Перед нами, правда, ще та «кара Божа», але при повороті вона нам здається якоюсь коротшою; чи то робітники були такі пильні, а чи, може, наша полегшена свідомість, що має вже за собою подорож у невідому і непевну досі країну, не звертає вже уваги на такі дрібниці?

СПОГАДИ

ВОЛОДИМИР РУДНИЦЬКИЙ: **МІЙ ФЛІРТ З МЕЛЬПОМЕНОЮ**

(Закінчення)

«Інтер арма сілент музе» — тож не дивно, що й моя муза, знесилена війною, мусіла мовчати. У жовтні 1916 я опинився в італійському полоні — в північноіталійському містечку Кортемаджоре, де в евакуйованому монастирі влаштовано табір для військовополонених офіцерів. На близько 200 офіцерів були тільки три українці: мій добрий друг з університету Тома Водяний, Іван Жепій і я. Тут я зустрів кількох театроманів: віденців Еріха фон Моттоні та Ганса Лева (обидва завзяті вагнеристи) і львівських поляків — студента політехніки Яна Форовича та піяніста Блявштайна та челіста Гамбурзької оперної оркестри Пуліковського. Одноманітне та безнадійне аж до огиди таборове життя дуже дошкуляло нам, і ми постійно думали над тим, як його урізноманітнити. Моттоні запропонував, щоб Лева, який за своїм фахом був інженером, та Форович змайстрували щось у роді вертепу з декораціями для деяких сцен з опери Р. Вагнера «Льєонгрін»; Блявштайн гратиме на фортепіано всю партитуру опери з деякими вставками Пуліковського на віолончелі, як от «Лебедина пісня», дуєт Льєонгріна та Ельзи в другому акті і прощальну арію Льєонгріна; Моттоні і я читатимуть текст. Моттоні приготував коротку доповідь про Ріхарда Вагнера. Цю пропозицію прийнято і виконано.

Такий музичний вечір повторено аж тричі не тільки на вимогу полонених колег, але також і італійських офіцерів, які не могли вийти з дива, що в таких життєвих умовах можна організувати такий мистецький вечір.

В ІТАЛІЙСЬКОМУ ТАВОРІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

Восени 1917 мене перекинули до великого табору в Касіно, містечку у стіп прекрасного монастиря домініканців. Касіно стало славне зокрема через завзяті бої під час другої світової війни. У тодішньому таборі було місце для 2 000 офіцерів, у тому числі було кіль-

канадцять українців, між якими я знайшов також ентузіастів мистецтва. Тут був дуже добрий хор; кілька українців були членами оркестри.

По табору снував з понурою головою д-р Яцковський, який любив літературу, а колега Виханський постійно писав ноти для хору або оркестри. Нам прийшло на думку, чи не можна б улаштувати театральну виставу для всіх таборовиків. Але в таборі не було відповідних книг, бо бібліотеки не було взагалі. Тому Яцковський зобов'язався написати лібретто для оперети, а Виханський — музику для неї; я мав зайнятися її сценічним оформленням. Можна уявити, як це «оформлення» виглядало, коли сцену зроблено з столів у ідальні, лаптунки — з паперу, а завісу — з коців; коли жіночі ролі мусіли виконувати чоловіки, як у давні часи в китайському театрі; коли ми не мали ні матеріялу, ні жадного приладдя для гримування. Однак завдяки ввічливості італійської команди табору ми якось подолали ці технічні труднощі.

Сьогодні я вже не пригадую собі ні назви, ні змісту оперети. Але пам'ятаю, що тема була вояцька та весела і що зала-барак була заповнена слов'янською групою табору та майже всіма членами команди табору — італійськими офіцерами. Не зважаючи на свій примітивізм, вистава викликала в глядачів задоволення. На загальне бажання ми мусіли виставу повторити. Заохочені таким успіхом, ми вирішили показати вдячній публіці щось нове. Такою нагодою були наші різдвяні свята. Ми запланували влаштувати «Вечір колядок» з відповідною сценічною картиною. Але де її взяти? Яцковський не хотів писати, бо, як казав, у нього «немає сантиментальної клепки», і намовляв мене це зробити. Я «сплодив» одноактову сценічну картину п. н. «Святий вечір». Це була наївна, сантиментального настрою картина в селянській хаті на рідних землях із старими батьками та невісткою, які чекали свого сина та чоловіка з війни, картина, переплітана співом колядників за сценою, з архангелом Михаїлом, який, немов «деус екс махіна», пророкував воскресіння українського народу. Примітив, що гармонізував з примітивізмом всього нашого таборового життя. І знову повна зала, і знову визнання та похвали на адресу української групи в конгломераті національностей полонених офіцерів і італійців.

З виїздом з Касіно ми не мали можливості займатися театральною (краще висловившись, псевдотеатральною) діяльністю. Ні в Сассо, ні в Чезені, ні в Ля Кверча не було відповідних умов. Зате в останньому таборі Виханський організував прегарний хор, який, крім виступів у таборі, співав кожної другої неділі в місцевому костьолі, куди нас водила італійська сторожа. Церковні пісні дуже подобалися місцевому італійському населенню, яке радо приходило в церкву, щоб послухати «іль кончерто україно».

ВІДЕНЬ — ТЕАТРИ І КАПЕЛЯ О. КОШИЦЯ

Скінчилася перша світова війна, і при кінці вересня 1919 я опинився у Відні, де мене затримав посол Сінгалевич, щоб я працював у посольстві ЗУНР. Очевидно, що у Відні я не мав можливості займатися справами української сцени. Але зате була прекрасна нагода відвідувати віденські театри, які всі стояли на високому мистецькому рівні. Тому я і мої приятелі д-р Лука Мишуга, д-р Кость Воевідка та д-р Микола Николайчук не пропускали ні однієї театральної вистави. Тоді ми познайомилися майже з усім репертуаром «Бурттеатру» з такими видачними акторами, як Равль Аслян та Ольга Вольгемут, Державної опери — співаки світової слави Марія Єрїца, Лео Слезак, Пікавер та Мановарда, «Фолькстеатру» — старий відомий актор Кучера та його молода, незвичайно талановита дочка, «Ренесансьбюне» — директор Вальден, який одночасно був досконалим актором (зокрема незрівняним у «Дияволі» Мольнара) і який, на жаль, через фінансові труднощі нервово захворів та покінчив життя самогубством, «Театру ін дер Йозефштадт» — з легким репертуаром французького жанру і такими акторами, як Ярн (директор цього ансамблю), Міцці Цверенц і молода та гарна Еріка Гасснер. Крім того, ми відвідували також опереткові театри — «Йоган-Штраувс-Театер», «Театер ан дер Він» і «Карль-Театер», на сцену якого легко в'їжджала карета з запряженими справжніми кіньми.

У Відні я мав нагоду перший раз побачити найбільшого тоді німецького актора Мойсі під час його гостинного виступу і почути у «Фольксопері» італійський оперний ансамбль «Стаджоне Італіяна» з молодим, але вже славним, тенором Мікеле Флета, якому ворожили більшу кар'єру, ніж Джільї, але який, на жаль, загинув під час громадянської війни в Іспанії. У Відні я побачив також славний російський театр Станіславського з його передовою акторкою Ольгою Чеховою. Я був на двох виставах — «Вишневий сад» і «Три сестри» Антона Чехова. В мене немає слів, щоб описати враження, яке викликала в мене гра акторів. Просто важко було повірити, що люди можуть «так грати» і що взагалі може існувати така досконала режисура. Навіть такому, здавалося, стриманому та скептичному джентлменові, яким був незабутній Луць Мишуга, пливли сльози по обличчі.

Другий раз я побачив цей театр, здається, в 1928 році під час його гостинних виступів у львівському Міському театрі. Тоді я намовив свою дружину поїхати до Львова на виставу. Вона зразу боронилася, бо, мовляв, не розуміє російської мови, але дала себе переконати. Коли піднялася завіса, моя дружина недовіриливо прислуховувалася до незвичної для неї мови і почала стежити за акцією. Поволі збільшувалося її зацікавлення, а коли із сцени понеслися мелодійні неначе музика слова акторів, уста моєї дружини почали дрижати, а її очі заповнилися сльозами. Біля нас сидів відомий польський театральний

критик та рецитатор Чеслав Кржижановський, який, побачивши зворушення і сльози своєї сусідки, нахилився до неї і прошептав: «Нех пані не плаче, то тільки театр». А по хвилині ми спостерегли, як суворий пан критик почав м'яти свою довгу русяву бороду і витискаєти з неї свої власні сльози...

Подібні переживання, як на виставах Московського художнього театру, я мав тільки на виступі Української капелі під диригентурою Олександра Кошиця. Тут було мистецтво в своїй найвищій формі. Не хотілося навіть вірити, щоб люди, з якими я зустрічався в каварні при «малій чорній» і розмовляв з ними на буденні теми, перемінювалися на концертній естраді в містичних жреців мистецтва і потрапили видобути з себе колосальну скалю почуттів — від найніжнішого піаніссимо до наймогутнішого фортиссимо. Перший концерт капелі відбувся у великій залі «Концертгавзу». Зала на три тисячі місць була переповнена не тільки українською, а передусім чужинецькою публікою, в тому числі представниками дипломатичних представництв, на адресу яких наше посольство надіслало спеціальні запрошення. І тут я побачив «українське чудо»: люди, що ні слова не розуміли по-українськи, були просто захоплені чаром української пісні, а коли пролунали останні звуки ніжного піаніссимо пісні «Ой пряду, пряду», в очах багатьох чужинців появилися сльози. Капля була тоді найкультурнішим «амбасадором української справи», і якби вона з'явилася було перед суворим французьким тигром Клемансо та британським левом Лойд Джорджем (а не грубий і неотесаний Сидоренко з своїм «а скажіть йому, що я його в морду»), то не знати, чи Версальська мирова конференція не змінила б свого ставлення до України. Бо і політики та державні мужі є тільки людьми, а в людей емоційні чинники завжди відіграють визначну ролю.

У зв'язку з романтичною пригодою мого приятеля К. В., в якій я грав ролю «постільон д'амур», я познайомився у Відні з актором «Бургтеатру» Максом Нойфельдом, що перекинувся до фільмової продукції і був одним із засновників, директором та режисером фільмового підприємства «Саша». Нойфельдові завдячую, що я вперше в житті познайомився з фільмовою технікою і був навіть свідком декількох проб фільмових знімачь, для мене незвичайно цікавих і повчальних.

ПОВЕРНЕННЯ ДО ГАЛИЧИНИ І ДЕЩО ПРО АДАМА ДІДУРА

До Львова я повернувся влітку 1921. Війна залишила свої сліди в атмосфері міста і не пощадила також української акторської братії. В театрі «Бесіди» лишилися з старої гвардії тільки «недобитки»: незламний, завжди повний енергії директор Стадник, завадяцький козарлюга Рубчак і спрагнений чарки Нижанковський. Не стало Гем-

біцького, Осиповичевої, Рубчакової, Захарчука, Юрчака та обоїх Петровичів. І не було вже тієї специфічної атмосфери — свідомости приналежности до однієї солідарної (хоч деколи розсвареної) родини. З'явилися нові обличчя, нові великі таланти, як от Бенцаль та Крушельницький, а опісля пара мистців високої класи — Морська та Загаров.

Щойно в 1923 році, коли я був у Бібрці, я міг знову подумати про аматорські театральні вистави. Разом з директором місцевої кооперативи, симпатичним Кулиничем, та його нареченою ми зорганізували аматорський гурток. Мое перебування в Бібрці тривало дещо більше, ніж один рік, тому ми встигли дати тільки дві вистави. Але після мого виїзду цей гурток далі продовжував свою працю.

З Бібрки доля кинула мене не однорічне заступництво нотаря в далекому Березові, де існувало чисто польське середовище. Були тут тільки чотири українці: Адріянович та Форостина (обидва — комісари в повітовому старостві), учитель гімназії Бажалук і я. В місті існував польський аматорський театральний гурток, і на його прохання я режисерував дві п'єси — «Легкодушна сестра» Пежинського і «В малому домику» Рітнера.

Перебування в Березові дало мені можливість познайомитися з Адамом Дідурем, славним басом нью-йоркської Мангтанської опери, який разом із своєю дружиною (мулаткою) приїхав на відвідини до своєї доньки, що була замужем за поміщиком Віктором біля Березова. Дідур був за походженням українець, син дяко-вчителя на Скільщині. На жаль, українці не змігли затримати його при собі, і він цілковито спольщився. До речі, так сталося також з деякими іншими особами, які згодом визначилися як славні польські мистці, як от маляр Коссак, співачка Королевич-Вайдова і актори Шобер та Новацький, а з новіших Прокоп'єні-Прокопчук. Дідура я чув уже перед першою світовою війною під час його гостинних виступів у львівському Міському театрі — в операх «Фавст» та «Борис Годунов». На мою думку, Дідур був кращим співаком, ніж Шаляпін, який у той час виступав у Метрополітенській опері в Нью-Йорку. Кольор голосу Дідура був куди приємніший, соковитіший. Вражала його широка скаля. До того Дідур був першорядним актором і його ролі залишали з кожного погляду незатерті враження.

ТЕАТРАЛЬНЕ ЖИТТЯ В БРОДАХ

Після Березова я опинився в Бродях, де я швидко втягнувся в наше громадське життя: мене обрали головою клубу «Українська бесіда» і головою Повітового народного комітету. Я мав багато праці, бо ведена мною нотаріальна канцелярія щораз більше заповнювалася клієнтами, навіть із сусідньої Радивілівщини.

В Бродях існував добрий мішаний хор «Боян», яким диригував катехит гімназії о. Михайло Осадца. Це — була людина дуже мила та культурна; не зважаючи на свою перетовщену постать, о. Осадца був дуже меткий та енергійний; всією своєю душею відданий музиці і молоді. Ми заприятельовали і вирішили зацікавити молодь також сценічними виставами, щоб пов'язати її ще більше з українством. Як відомо, Броди та Брідський повіт були твердиною москвофільства («кацапства») в Галичині. Хоч після першої світової війни ця течія поволі зникала, все ж цих «твердих» було ще забагато. По селах Брідщини почав поширюватися «сельробізм», який, не зважаючи на свою зовнішню українську шату, по суті був замаскованою комуністичною агентурою.

Однак про політичні відносини в Брідському повіті — про те, як нам удалося вибрати до варшавського сойму першого українського посла і вперше провести чотирьох українських радних у міську раду м. Броди та здобути пост другого асесора, — треба б говорити іншим разом.

Сьогодні я згадую ці справи тому, щоб підкреслити, що проект о. Осадци та мій мав на очі не тільки «забаву в театр», але глибшу загальнонаціональну мету. Щоб дістати від директора гімназії дозвіл на участь учнів у театральній виставі, ми мусли вибрати відповідну п'єсу. Вибір упав на «Віфлеємську ніч». Ми зацікавили нашим проектом також старших громадян, і дехто з них, як от подружжя Кемпе, дружина судді Волинцева, Володимир Чубатий, Н. Кенсіцький та Олександр Баванкевич, радо погодилися співпрацювати з нами. Крім згаданих та мене, участь у виставі взяли хор «Боян», доповнений учнями гімназії та вчительської семінарії, і оркестра, складена передусім із шкільної молоді. Отець Осадца підготував хор та оркестру, а на мої плечі впало режисерування п'єси. Під час вистави зала була заповнена національно мішаною публікою. Все закінчилося успіхом. Хоч до Бродів часто приїжджали українські та польські театральні ансамблі, загальна думка глядачів оцінила нашу виставу як рівну професійному театрові. Але публіка не знала, скільки нервів та часу треба було посвятити, скільки серця вкласти, щоб влаштувати аматорську театральну виставу, в якій бере участь кількадесят осіб. До того ця вистава повинна мати відповідний містецький рівень.

Черговою нашою виставою була «Ніч під Івана Купала», де я виступив також як актор. Після цього я мусів, на жаль, залишити улюблену мною працю, бо прийшов час виборів до сойму та до громадського самоуправління, і я як голова Повітового народного комітету мусів присвятити саме цим справам весь свій вільний час. Після виборів звалилися на мене обов'язки радного та асесора міста Бродів, голови надзірної ради Повітового союзу кооператив і директора в Ко-

оперативному банку. Ці громадські обов'язки вимагали моєї праці аж до пізньої ночі.

Все ж таки аматорський гурток далі продовжував свою працю, і я був радий, що міг допомогати йому принаймні морально. Я ще більше радів, коли після свого виїзду з Бродів діставав вістки про те, що гурток далі існує і успішно працює.

НА МОЄ «ГОВБІ» НЕМАЄ ЧАСУ

При кінці 1929 року я виїхав з Бродів до Щирця під Львовом, щоб там тимчасово вести нотаріят. На початку 1930 року мене перекинули на півроку до Галича. Опісля я працював у Львові, влітку 1931 року перенісся до Городенки, звідки восени 1934 року моя влада перенесла мене на три місяці до Підгайців. На початку 1935 року я осів в Обертині (Городенський повіт) уже у власному нотаріяті. Ні в Щирці, ні в Галичі, ні в Підгайцях я не мав можливості займатися аматорськими театральними виставами. Зате я не пропустив ні однієї вистави театрів, що приїздили туди, і втримував тісні взаємини з акторами.

В Городенці я мав намір серйозно взятися до організації аматорських гуртків, але, на жаль, цей намір залишився тільки моїм задушевним бажанням. На це склалися такі причини: поперше, ведення великої нотаріальної канцелярії і членство в повітовій управі «Рідної школи», яка відповідала за гімназію, забирали в мене багато часу та сил; подруге, недостача відповідного людського матеріялу. Хоч Городенка могла похвалитися великою кількістю української інтелігенції, але це все були поважні громадяни (лікарі, адвокати, гімназійні вчителі, кооперативні діячі), яких годі було зацікавити театральними справами. Також молодь не виявляла такого зацікавлення і воліла «виживати» себе в модній тоді політиці.

Не зважаючи на особисті успіхи в професійній та громадській праці, я таки не мав повного задоволення. Мені бракувало мого «говбі» — театру. Тому я був радий, що міг принаймні використовувати свою півофіційну позицію на користь наших театрів, які відвідували Городенку. Я інтервенював у державних урядах, які здебільша безпідставно ставили перешкоди нашим театрам.

Щоб частинно задоволити свій гін до сцени, я подбав про виступ оперного ансамблю зі Львова, який поставив у Коломиї «Запорожця за Дунаєм». При цьому багато допоміг мені мій колишній гімназійний товариш д-р Роман Ставничий. Я також подбав про два концерти в Городенці — Марії Сокіл та Михайла Голинського, уродженця Тишківців, Городенського повіту. На цих імпрезах було багато поль-

ської та єврейської інтелігенції, які з визнанням висловлювалися про ці зразки української мистецької творчості.

В Городенці був гурт польських інтелігентів, ентузіастів театру, а між ними деякі першорядні самодіяльні актори, яких не посоромився б професійний театр. Два з-поміж них Косінський та Кльоновський (обидва урядовці суду) звернулися до мене з проханням допомогти їм організувати аматорський гурток. Відомо, що нотаріати мусіли втримувати найкращі взаємини з судами, і тому я не міг їм відмовити. Я скомпонував статут для організації під назвою «Аматорський театр у Городенці», що його затвердило воєводство. Обидва поляки часто зверталися до мене за порадами. Театр справді був добрий, і поза рядом легких комедій він поставив також поважніші п'єси — «Мораль пані Дульської» Запольської, «Легкодушну сестру» Пежинського та «Варшавянку» Виспянського.

У 1933 році до Городенки приїхав відомий польський театр Остерви з «Мазепою» Юліюша Словацького. Місцева «Польонія» влаштувала бенкет на честь акторів, на який я отримав запрошення. Під час цього бенкету я виголосив промову про український театр, згадавши його корифеїв: Садовського, Марію Заньковецьку, Соломію Крушельницьку, Мишугу та інших; я підкреслив значення мистецтва в цілому, а театрального зокрема, як важливого фактора для порозуміння між народами. Моя промова зробила помітне враження: видатний актор Брацький сказав мені, що я «відкрив їм очі щодо українців, з якими вони не зустрічалися і відомості про яких вони черпали з краківської газети „Ілюстровани кур'єр цодзенни“, видаваної Домбровським», — газети, відомої своїм україножерством.

ЗІ ЛЬВОВА ЧЕРЕЗ АВСТРІЮ ДО США

Як я вже згадав, на початку 1935 року я став самостійним нотарем в Обертині. «Моя Мельпомена» далі не була ласкавою до мене. Не дивно. Я щораз більше занедбував її. Мене цілковито зв'язали тенета професійної та громадської праці. З великим болем серця я став уже тільки «протектором» або «меценатом» театрального мистецтва.

Вибух другої світової війни поклав крапку над моєю театральною «кар'єрою». Зимом 1939 року я попрощався у Львові з дуже пригнобленими Йосипом Стадником та Іваном Рубчаком. 1943 я випадково зустрівся з Лесею Кривицькою і мав велику приємність, коли 1945 доля звела мене з Володимиром Блавацьким, з яким я співпрацював в Українському крайовому комітеті у Форальберзі (Австрія). Не зважаючи на різниці в партійно-політичних поглядах, я знайшов з Блавацьким спільну мову, і його особа та розмови з ним належать до моїх найкращих спогадів. Коли при кінці січня 1950 я приїхав на

постійне перебування у Філядельфію, негайно пішов у першу неділю на вулицю Френкліна, щоб там під церквою зустріти знайомих. Воєнні переживання та хвороба в 1948 році змінили мене до невпізнання. З черватою передвоєнного нотаря з припорошеними сивиною висками залишилася тільки тінь — старий, схудлий дід з сивою чи радше лисою головою. Як одного з перших я зустрів Блавацького. Під час розмови з ним до нас підійшов Пінот-Рудакевич і з серйозною міною представився мені: «Рудакевич». Я з усмішкою подав йому руку (ми давні знайомі): «Рудницький». Подивившись на мене, він запитав: «Рудницький? А чи не знаєте, що сталося з реєнтом Рудницьким, великим меценатом театру (це його окреслення, не моє — В. Р.) та приятелем акторів?» На це Блавацький коротко: «Ось він перед вами». Рудакевич збентежився і почав мене обіймати. І до сьогодні мій приятель Пінот не знає, якими дорогами були для мене його тодішні обійми...

*

Коли роздумую над світлами і тінями українського галицького театру на пролязі останніх десяти років, приходжу до висновку, що найбільшою його болячкою був брак фахової освіти акторів. Ми не мали своєї драматичної школи, а цей факт був, мабуть, наслідком того, що ми не мали постійного театру у Львові. Тому деякі наші визначні мистецькі сили, як опереткові діви Кульчицька та Любич-Козакова, і такі «аси» легкого жанру, як Давидович та Радванський, шукали вияву свого таланту у чужому середовищі, хоч Радванський пізніше повернувся на українську сцену. До театру вступали молоді люди, що «стали на воєнну стопу із шкільною лавкою» і думали знайти в театрі не тільки романтику, але також і «легкий хліб». Вони швидко переконалися, що театральна романтика існує тільки в уявленні стороннього глядача і що театральний, акторський «хліб» дуже тяжкий та гіркий. Ясно, що вони, ці молоді люди, не тільки без фахової, але й без загальної освіти, не могли задовольнити тих вимог, що до них ставили театр і інтелігентна публіка. Очевидно, що серед них були й такі, які мали в собі «іскру Божу», яка розгорялася полум'ям високого мистецтва, як, наприклад, у згаданих уже Гембіцького, Осиповичевої, Захарчука, Юрчака, обох Стадників, обох Рубчаків та обох Петровичів, а з пізніших — у Совачевої, Бенцаля, Паздрія та інших. Більшість наших професійних акторів таки стояла на доброму аматорському рівні.

З прикрістю треба ствердити, що саме вплив таких акторів у наші театри після першої світової війни дуже зріс, і це довело до заснування кількох театральних ансамблів, з яких тільки театри Стадника і Блавацького стояли на висоті своїх мистецьких завдань. З другого боку, не зважаючи на мистецький критерій, треба визнати, що й ці псевдоартисти чесно виконували своє національне посланництво: серед матеріальних злиднів, виступаючи в сотнях наших містечок та

сіл (часто в стодолах, перетворених на театральні залі), вони ширили культ живого українського слова.

На моїх очах виросло нове покоління українських акторів. Деякі з них уже не живуть, а ті, що залишилися, належать до старшого покоління. Я приглядався до їхньої праці і радів, що народжуються та розвиваються нові видатні таланти...

«Минули літа молодії». Голова покрилася інеєм. Життя вирило зморшки не тільки на обличчі, але й на душі. Залишилися тільки спогади. Але вони велять забувати про злободенні турботи.

В сутінках вечірньої мрійливої години снуються спогади про давні, здається, прадавні роки. До стелі підіймається дим сигарети, клубиться і малює неначе павутинням затьмарені обличчя давніх приятелів, друзів та знайомих. Багато, за багато з-поміж них відійшло вже у вічність. Акторські обличчя. І розвіваються вони з димом, щоб дати місце найгарнішому личкові з приманливою усмішкою — личкові Мельпомени, цього великого мого життєвого флірту. По борозні втомленого обличчя поволі спливає сльоза. Жаль, що молодість не вернеться...

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

НЕПОВНА І ДОСИТЬ БЕЗДАРНА «ПЕРША СПРОБА» ДОКУМЕНТАЦІЇ

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР — СЕКТОР ДЕРЖАВИ І ПРАВА. Українська РСР у міжнародних зносинах. Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася — 1945-1957. Видавництво АН УРСР, Київ 1959, 752 стор. (Упорядники: кандидати юридичних наук К. С. Забігайло та М. К. Михайловський; відповідальний редактор: Л. Х. Паламарчук).

Фірма найвищої наукової установи на Україні і прізвище відповідального редактора, тобто діючого міністра закордонних справ, недвозначно вказують на те, що рецензована книга являє собою офіційний збірник документів, за зміст і добір та уклад матеріалів якого відповідальність несуть нарівні і наука, і політика в УРСР.

Збірник складається з таких розділів: I. Передмова, II. Питання політичні, III. Правові, IV. Економічні, V. Питання транспорту, VI. Зв'язку, VII. Охорони здоров'я, VIII. Праці та соціального забезпечення, IX. Освіти, культури та науки і X. Питання поліпшення долі жертв війни.

Хоч передмова (стор. 3-13) не підписана, відразу пізнати журналістичний почерк Луки Хомича Паламарчука. Справді, дивно стає, що ця людина не спроможна бути оригінальною: він постійно повторює ті самі фрази, будує такі самі речення, штампово впорядковує та висловлює все ті самі думки і переповідає сіро та монотонно сказане ним уже десь і колись раніше. Так, наприклад, його передмова з 1959 року дослівно ні в чому не відрізняється від його статті, надрукованої в березневному числі журналу «Комуніст України» за 1963 рік. Передмова і стаття подібні одна на одну ніби двом курячих яєць. Той самий сухий та нецікавий стиль і та сама скучна збіоркратизована фразеологія. Виходить, що під тоталістичним режимом також міністер та член партійного ЦК є примушений висловлювати тільки вже

раз встановлені та регламентовані пласкі ритуальні «узагальнення». Перші три чверті передмови присвячені виключно славослов'ю на честь «успіхів соціалістичного будівництва в УРСР», що ні тематично, ні структурально до збірника не підходить. Лише останні три сторінки читаються з інтересом, бо тут підсумована вся діяльність УРСР «на міжнародній арені» за роки 1944-1957. Паламарчук твердить, що ця діяльність виявляється передусім «в участі у багатьох міжнародних конференціях і особливо в роботі ООН». Це є його постійна фраза. На ділі ж, ця діяльність вужько обмежена присутністю УРСР виключно в ООН та в їхніх спеціалізованих міжурядових організаціях, комісіях та комітетах. Тому його окреслення «особливо» має окомозамилувальний характер.

Поza ці вужькі рамки УРСР виїшла тільки в трьох випадках за час міністрування Дмитра З. Мануїльського, коли а) підписала угоду і додатковий протокол до неї з Польщею «про взаємну евакуацію українського та польського населення» — вересень 1944 і грудень 1945; б) взяла участь у Паризькій мировій конференції в 1946 році і 10 лютого 1947 підписала мирові договори з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною та Фінляндією, хоч одночасно цих договорів ніколи не ратифікувала; в) як придрунайська держава була рівноправним учасником Дунайської конференції в Београді, в серпні 1948, і підписану там «Конвенцію про режим

судноплавства на Дунаї» ратифікувала 18 лютого 1949. До цих справ повернемося при детальному обговоренні окремих розділів збірника.

Окрему увагу привертають до себе такі два речення передмови:

«У тяжкій для індонезійського народу дні 1946 року Українська РСР зажадала розгляду індонезійського питання в ОН» (стор. 12).

«Представники УРСР не раз виступали в ОН на підтримку законних прав великого китайського народу, за суворе додержання прав народів на самовизначення» (стор. 12).

Сказано коротко, ясно і правдиво. Але конкретних документальних даних у цих справах даремно шукати в розділі «питання політичні». Саме величезним і нічим невиправданим недоліком збірника є, що тексти міжнародних статутів, договорів, угод, конвенцій та протоколів опубліковані без пояснювальних коментарів, які з'ясували б, як до схвалення цих документів дійшло і який вклад внесла «дипломатія УРСР» в міжнародну дискусію про ці документи. В 1946 році, коли на форумі ОН обговорювалися справи Індонезії, вся світова преса була переповнена інформаціями про словесні двобої між представником УРСР і представником Голляндії. До речі, необхідно було опублікувати принаймні текст внесеної резолюції УРСР, якою вона «зажадала розглянути індонезійське питання в ОН». Так само кінечним є удокументувати підтримку в ОН представниками УРСР «законних прав великого китайського народу». Тоді «міжнародні зносини УРСР» вийшли б повнішими та пластичнішими. Те саме стосується фактів обрання України в 1946 році (під час першої сесії генеральної асамблеї ОН) «членом Економічної та соціальної ради ОН» і в 1947 році — «непостійним членом головного органу ОН — Ради безпеки» на каденцію 1948-1949 рр. У зв'язку з цим треба було в збірнику подати відношення голосів за членство УРСР у згаданих установах і сконкрети-

зувати, які держави голосували «за», які «проти» і які утрималися.

Тільки з Паламарчукової передмови відомо, що УРСР є членом комісії Економічної та соціальної ради ОН — статистичної, народонаселення і прав людини. І знову збірник не говорить, коли і за яких обставин це сталося. Те саме стосується «участі УРСР в роботі Економічної комісії ОН для Європи» і таких її комітетів: вугілля, чорної металургії, сільського господарства, житлового будівництва, електроенергії і робочої групи для справ газу. Відсутність текстів протоколів із засідань вищезгаданих комісій та комітетів, де встановлювалося членство УРСР, непроцено збідное речензенований нами збірник і свідчить про бездарний підхід його упорядників та відповідального редактора до справи «міжнародних зносин УРСР». Вони напевно ладні б виправдуватися тим, що, мовляв, уже великий своїм об'ємом збірник вийшов би тоді ще об'ємистішим. Чому ж упорядковуються та публікуються документи зовнішньої політики аж з такого великого проміжку часу — з періоду 14 років? Така велика і господарськи міцна держава, якою є УРСР, спроможна видавати щорічно принаймні один том документації. Лише при такій обставині могли б бути гарантовані повнота і вичерпність проблематики. Але для такої активності немає дозволу з Москви. Це не є пропагандистське твердження, як, може, зареплікують у Києві. В конституції УРСР, стаття 50, де визначаються компетенції міністрів УРСР, виразно сказано, що ці міністри працюють, між іншим, також «на основі...наказів та інструкцій союзно-республіканських міністерств СР-СР». Паламарчукове міністерство є саме таким міністерством, а він персонально на урядничому списку всесоюзної дипломатії є тільки «надзвичайним і уловноваженим послом 1-ої ранги».

Не можна сказати, що він не усвідомлює цього жалюгідного становища. «Діяльність Української РСР, — пише він, — на міжнародній аре-

ні багатогранна. Але про неї до цього часу (до 1959 року — В.П.С.) мало видається літератури» (стор. 13). І тому він слушно вважає, що збірник «є першою спробою видати міжнародні документи українською мовою». Постає питання: чому вже раніше не видано таких збірників? Черговою спробою є, так би мовити, II том таких документів за роки 1954-1961, що при кінці 1963 року появилася у видавництві АН УРСР. На жаль, цього збірника за кордоном немає.

Розділ «Питання політичні» відкривається статутом Об'єднаних Націй (стор. 17-43) і його складовою частиною — статуту Міжнародного суду (стор. 43-57). У відсилачі сказано, що президія верховної ради УРСР ратифікувала обидва статuti 22 серпня 1945 і що УРСР належить до числа 51 первісного члена-засновника ОН. Не більше сказано з цього приводу також у збірній монографії п. н. «Історія держави і права Української РСР — 1917-1960». Київ, 1961, видавництво АН УРСР (стор. 564). Прийняття УРСР у члени ОН аргументується там фактом, що «Україна внесла величезний вклад у справу розгрому німецького фашизму». Однак про конституційне право УРСР (стаття 15 б) «вступати в безпосередні зносини з чужоземними державами» ця збірна монографія в цьому контексті нічого не говорить. Є тільки здогадка, що УРСР та БРСР стали «первісними членами-засновниками ОН» згідно з постановою Кримської конференції, яка відбулася в Ялті, в лютому 1945.

Тому важливим недоліком рецензованого збірника документів треба вважати, що разом із статуту ОН не опубліковано заяви уряду УРСР з квітня 1945 про його «бажання вступити до створеної в той час Організації Об'єднаних Націй», як також не опубліковано тексту «одностайного рішення 49 держав, яким Українська РСР була запрошена на міжнародну конференцію у Сан-Франціско в 1945 році» (див. Андрій Н. Зленко, Державний устрій УРСР. Київ 1959, стор. 17).

При вступі до ОН рада народних комісарів УРСР заявила, між іншим, що вона «впевнена в тому, що Україна, яка відіграла помітну роль у розгромі ворога, з її великими людськими силами, і матеріальними ресурсами буде спроможна внести великий вклад у справу зміцнення миру і підтримки загальної безпеки».

Ми процитували тільки фрагмент з цієї заяви, який промовисто свідчить про те, що не притвердження міжнародноправної підметності УРСР і в зв'язку з цим її міжнародно-правна участь у війні проти Німеччини та її союзників є аргументом для вступу в ОН, а тільки морально-політична декларація про «помітну роль у розгромі ворога». При цьому ще треба звернути увагу на різницю у формулюванні — для «внутрішнього вжитку» вживається окреслення «величезний вклад», а в дипломатичній заяві далеко скромніший вимір «помітної ролі», якщо мова йде про розгром німецького фашизму чи розгром ворога.

В цьому розділі збірника опубліковані також повні тексти Паризьких мирових договорів з п'ятьма європейськими союзниками Німеччини (стор. 58-168). Україна підписала їх разом з іншими сигнатарями як рівноправний партнер, однак вона цих договорів не ратифікувала. У відсилачах до всіх п'ятих міжнародних документів повторюється, що «договір ратифікований президенту СРСР 29 серпня 1947» і що ця «ратифікація поширюється також на УРСР і БРСР». Власне в останній фразі заховане «кінське копито» міжнародноправної підметності УРСР, яка за конституціями СРСР та своєю власною не має права як союзна республіка «підписувати міжнародні договори». В Москві дуже докладно дбають про те, щоб компетенції України на міжнародній арені не виходили поза рамки встановлених для неї меж.

На еміграції з довшого часу ведеться безплідна дискусія на тему, чи УРСР є державою в міжнародно-правному значенні цього окреслення. Апологети державного характе-

ру УРСР покликаються на факт її членства в ОН. Хто знає всі лаштунки прийняття УРСР в ОН, для того такий аргумент не вистачальним. На нашу думку, переконливішим є факт, що УРСР є співсигнатарем міжнародних мирових договорів, хоч не є їх ратифікатором. Останнє послабляє позиції УРСР у міжнародному житті. Окремі статті цих договорів важливі також і для майбутньої української закордонної політики. Маємо на увазі передусім статтю першу в договорах з Румунією та Угорщиною, де говориться про їхні кордони. Не так важливо є, що обидві держави сигнували та ратифікували свої теперішні кордони з СРСР, а важливіше є передусім, що своїми підписами та гарантійними грамотами їх визнали такі держави-співучасники цих мирових договорів: Великабританія, США, Австралія, Канада, Індія, Нова Зеландія, Південний Африканський Союз, ЧСР та Югославія. Ці держави погодилися із співучастю України, і це зобов'язує. На жаль, українська зовнішньополітична служба за кордоном досі належно не використувалася цим фактом. Справа мирових договорів з Румунією та Угорщиною як сусідями України вимагає окремого розгляду.

До категорії документів політичного характеру збірник зарахував статут Міжнародного агентства в справах атомової енергії (стор. 169-189), який був схвалений на міжнародній конференції, що мала місце в Нью-Йорку від 20 вересня і до 26 жовтня 1956. УРСР підписала його разом з 82 держави у день закінчення конференції і ратифікувала 2 квітня 1957.

Тільки здивування може викликати зарахування до категорії «питань правових» «Угоди між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території Української РСР» від 9 вересня 1944 та двох додаткових протоколів до цієї угоди — від 14. 12. 1945 і 6. 5. 1957. За своїм об'єктивним змістом угода та обид-

ва протоколи суто політичні, бо стосуються справи життєвого «бути чи не бути» українському населенню на Холмщині, Підляшші, Лемківщині, і Посянні. Хоч в угоді якнайвиразніше говориться, що «евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо» (розділ I, стаття 1), всім у світі аж задобре відомо, як практикувалася ця «евакуація» і щодо українців, і щодо поляків. Також ця угода та протоколи вимагають окремого розгляду. На цьому місці згадаємо тільки, що протокол, підписаний 6. 5. 1957 у Варшаві, сконстатував, що евакуація «відбувалася і закінчена в атмосфері взаємного розуміння та згоди» (стаття 1). Здається, що тексти цих документів опубліковані вперше.

В згаданому розділі — «Питання правові» — опубліковані тексти конвенцій а) «Про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами», б) «Про привілеї та імунітети ОН», в) «Про політичні права жінок», г) «Про громадянство одруженої жінки», ґ) «Про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього» і д) «Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі і інститутів та звичаїв, подібних до рабства». У відповідних відсилачах подано, коли УРСР їх підписала або до них приєдналася і коли їх ратифікувала. При депонуванні ратифікаційних грамот цих усіх конвенцій в Генеральному секретаріаті ОН було зроблене з боку УРСР письмове застереження щодо тієї статті даної конвенції, де визначається юрисдикція Міжнародного суду на випадок спорів між сторонами. Ці специфіковані статті УРСР «вважає для себе необов'язковими» і заявляє, що «для передачі спору на вирішення Міжнародного суду потрібна в кожному окремому випадку згода всіх сторін у спорі». Іншими словами, ідеться про т. зв. засаду «вето». До речі, такі застереження зробили також СРСР та БРСР. Виняток творить чомусь тільки «Конвенція про громадянство одруженої жінки» від 20 лютого

1957 (УРСР підписала її 15 жовтня 1957), яку президія верховної ради УРСР 25 вересня 1958 ратифікувала без застережень, хоч у статті 10 вказано говориться про підсудність спорів Міжнародному судові.

Для нас, «буржуазного націоналістичного охвістя на еміграції», особливу важливість у нашій політичній діяльності являють собою міжнародні конвенції про запобігання та карання геноциду і про скасування рабства.

В статті II першої конвенції кажеється: «... Під геноцидом слід розуміти такі дії, що чиняться з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу, як таку...» А в дальшому (літера «ц» цієї статті), коли конкретизуються окремі форми геноциду, спеціально підкреслюється «навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на цілковите або часткове фізичне знищення їх». Система більшовицьких концтаборів, ліквідація автокефальної та католицької церков на Україні та заслання беззаперечно належать до категорій такого, конвенцією уточненого, геноциду. До того концентраційні табори безспірно належать до «інститутів, подібних до рабства», і тому вони є «злочинном, який порушує норми міжнародного права і суперечить дужові та цілям ОН» (остання цитата із засуджуючої геноцид резолюції генеральної асамблеї ОН від 11 грудня 1946 — ч. 96/1).

В преамбулі до «Додаткової конвенції про скасування рабства...» якнайвиразніше «беруться до уваги Конвенція про примусову працю 1930 року і вжиті потім Міжнародною організацією праці заходи, що стосуються примусової або обов'язкової праці». Це означає, що УРСР, яка 31 жовтня 1958 ратифікувала цю додаткову конвенцію, погодилася на визначення примусової праці в концентраційних таборах як рабства або принаймні як «інституту, подібного до рабства».

Впадає в очі, що в конвенції про карання геноциду нічого не ска-

зано про знищення якої-небудь соціальної групи. Неувага чи навмисне промовчання?

В розділах IV, V, VI та VII опубліковано тексти 12 міжнародних документів, — 3 угоди, 5 конвенцій, 3 протоколи і 1 заключний акт міжнародної конференції, — що їх підписала або до них приєдналася і ратифікувала Українська РСР. Сюди включені (в дужках подані дати підписання і ратифікації УРСР): Угода між урядом УРСР і ЮНРРА (18. 12. 1945), Конвенція Всесвітньої метеорологічної організації (УРСР приєдналася 12. 4. 1948), Конвенція про режим судноплавства на Дунаї (18. 8. 1948 — рат. 18. 2. 1949), Європейська конвенція радіомовлення, Всесвітня поштова конвенція, Угода про листи і посилки з об'явленою цінністю, Міжнародна конвенція електров'язку, а з питань охорони здоров'я — три протоколи, заключний акт і угода.

В розділі «питання праці і соціального забезпечення» надруковані статут Міжнародної організації праці (МОП) і тексти 18 конвенцій цієї організації, що їх ратифікувала УРСР, — на всіх 110, прийнятих на конференції МОП до 15 травня 1958. МОП була заснована 1919 року. У відсилачі до статуту подано: «На початку 1954 року уряд УРСР повідомив генерального директора МОП про вступлення УРСР в члени». Упорядники та відповідальний редактор збірника не були в стані встановити точної дати вступу і тому обмежилися фразою «на початку», що треба брати на рахунок їхнього бездарного підходу до документації.

Дуже важливо знати, що 9 червня 1956 президія верховної ради УРСР ратифікувала конвенцію ч. 28 МОП «Про примусову чи обов'язкову працю» від 28. 8. 1930. Важливо тому, що (повторюємо) це можна і треба було використати в нашій боротьбі на міжнародній арені проти системи концентраційних таборів...

До ЮНЕСКО (Організація ОН для освіти, науки і культури) УРСР вступила лише 12 травня 1954, хоч

ця організація була створена 4. 11. 1946, «коли 20 країн передали свої акти про прийняття». Аж сім з половиною років були потрібні, щоб відважитися на такий «переломовий» крок. Але в збірній монографії «Історія держави і права Української РСР», на стор. 564, читаємо: «Союзні республіки мають свої специфічні господарські і культурні запити у сфері міжнародних зв'язків, задоволення яких потребує розширеної участі самої союзової республіки у зовнішніх справах». Виходить, що впродовж понад сім років або таких «запитів» на Україні не існувало, або їх «задовольняти» ніхто з-поміж діячів науки та культури «не прагнув». Треба відкрито визнати, що «приєднання УРСР до статуту ЮНЕСКО» провів Лука Хомич Паламарчук, який саме в той час був іменованим міністром закордонних справ УРСР, і акт приєднання є його першим дипломатичним актом у ділянці розширення зовнішньополітичних зв'язків України.

На зміст останнього розділу збірника складаються тексти чотирьох женецьких конвенцій у справах війни від 12 серпня 1949, при чому вражає, що ратифікація УРСР мала місце аж 3 липня 1954. Ні Дмитро З. Мануїльський, ні Анатолій М. Барановський не були спроможні довести ці конвенції до ратифікації. Це вдалося щойно Луці Хомичу. Це — його другий з черги успіх на дипломатичному паркеті.

Закінчимо наш рецензійний огляд

так, як закінчуються звичайно рецензії в київських літературних чи інших спеціальних журналах (наприклад, «Український історичний журнал» або «Радянське право): Не зважаючи на безліч недоліків, про які сказано вище, не зважаючи на неповність з'ясування міжнародних взаємин УРСР, а то й на бездарність у підході до документації, позитивом «першої спроби» видати документи зовнішніх зносин УРСР є вже сам факт, що такий збірник появився. Черговим позитивом є мова перекладених документів — юридична термінологія високоякісно розвинута; в ній немає ні сліду із бюрократизованої мови колишніх галицьких чи теперішніх емігрантських юристів — немає бездушних кальок з чужих мов та інших варваризмів.

І ще одне зауваження: збірник повинні б простудіювати емігрантські «політичні діячі» і всі ті, що прагнуть бути зараховані до цієї категорії людей. Простудіювати повинні і апологети, і полемісти щодо державного статуту УРСР. Може тоді їхня оцінка буде реальнішою, а їхні дослідження об'єктивнішими. Далі, для інтелігентних людей, що зміють політично думати, цей збірник та його «том II» з 1963 року можуть бути доброю діалектичною зброєю у політичній боротьбі за справжні (а не «поширені») суверенні права українського народу, зокрема в закордонній політиці.

Володимир П. СТАХІВ

Література в українській англomовній енциклопедії

Відомий факт, що Україна як історичне й політичне поняття є тільки рідким і досить далеким предметом уваги західньої науки, а в зв'язку з цим українознавчі студії посідають тільки підрядне місце в західньому світі. Можна сказати, що є повна диспропорція між кількістю українців на рідних землях і у світі і їх значенням на політичній та науковій міжнародній арені. Ця ситуація часом родить сильне почуття меншевартості у людей, які вбачають усі негативи в тому, що своє, а всі позитиви в чужому.

Упадок політичної незалежності України, який тягнеться так довго, призвів до того, що в очах Заходу Україна майже втратила національну тожність. Разом з цим зникнув інтерес до українських культурних надбань. Це найкраще помітно в різних енциклопедіях, в яких історичні й культурні факти, зв'язані з Україною, звичайно не знаходять взагалі місця або інтерпретовані у викривленому світлі.

Прикладів на це можна подати дуже багато. Обмежуємося одним: У другому томі «Історії літератур», що появилася у виданні відомого французького видавництва «Плеяд» у 1956 році (Encyclopédie de la Pléiade, Histoire des littératures, II) вісім сторінок присвячено історії української літератури, від 11 ст. до 1917 року. Там читаємо: «Не можна визнати радці тим українським авторам, які вважають... що сьогодишні українці є єдиними правними спадкоємцями (давньої — К. Б.) кийської культури».

Поетична творчість Т. Шевченка схарактеризована тут так: «Сучасний критик характеризує його творчість як „макабричний танець людського терпіння”. Вона дуже нерівна, наївна і технічно слаба, визначається глибоким почуванням, музикальністю та своєрідним меланхолійним фаталізмом».

Перестаємо дивуватися, читаю-

чи ці слова, коли помічаємо, що до історії української літератури, доведеної до 1917 року, автор цитує тільки вісім джерел німецькою, французькою та англійською мовами, які у більшості є сумнівної вартості; до історії української радянської літератури (теж вісім сторінок) автор цитує ледве два джерела — короткі есеї французькою мовою. Великий брак джерельних наукових матеріалів та відповідних довідників про Україну чужими мовами сіє спустошення на полі українознавства в західньому світі.

Маючи на увазі цю сумну проблему, треба привітати появу першого тому української англomовної енциклопедії (Ukraine, a Concise Encyclopaedia, volume I, published for the Ukrainian National Association, University of Toronto Press), як подію великої ваги, як публікацію, що на довгі десятиліття може стати важливим, а, може, для деякого й єдиним джерелом знання про Україну в англomовному світі. Як відмічено у вступі, це доповнена та перероблена англomовна версія Енциклопедії Українознавства, що появилася 1949 року у трьох томах.

У цьому критичному огляді беремо до уваги тільки її останню, восьму, частину, яка займається українською літературою. Літературна частина складається з таких розділів:

1) «Історія і стан дослідження української літератури» М. Глобенка (частину цього розділу: «українська література і літературна критика за кордоном» опрацював В. Кравців); 2) «Стара доба, 11-15 в.»; 3) «Ренесанс, реформація і барокко»; 4) «Клясицизм»; 5) «Романтика» (усі останні чотири розділи написав Д. Чижевський); 6) «Доба реалізму», М. Глобенка; 7) «Доба модернізму», М. Глобенка; 8) «Доба між двома світовими війнами», М. Глобенка (частину цього розділу: «Західня Україна й еміграція» на-

писав І. Коровицький); 9) «Доба другої світової війни і повоєнний час», Ю. Бойка-Блохина і В. Кравцева (частину цього розділу «Еміграція повоєнного часу» опрацював І. Коровицький); 10) «Україна в художніх творах, писаних російською мовою», М. Глобенка; 11) «Польсько-українські літературні взаємини», Й. Лободовського. Редактором літературної частини є Ю. Луцький.

Не відмічаючи детальних змін та доповнень, треба сказати, що в загальному в літературній частині української англomовної енциклопедії збережено всі первісні розділи Енциклопедії Українознавства з такими змінами та доповненнями: заголовок первісного восьмого розділу «Найновіша доба» змінено на «Доба між двома світовими війнами». Додано дев'ятий розділ «Доба другої світової війни і повоєнний час». Первісний розділ про українсько-польські взаємини в літературі В. Лева появився у новій редакції Й. Лободовського.

Ціла літературна частина міститься на 136 сторінках. Збільшення її об'єму в порівнянні з літературною частиною Енциклопедії Українознавства (75 стор.) треба приписувати фактові, що додано тут новий, уже згаданий розділ і вжито багато грубшого шрифту.

Головним стрижнем цієї частини енциклопедії є статті Д. Чижевського і М. Глобенка. Передусім Д. Чижевському треба завдячувати те, що в енциклопедії появились інформації про українську літературу, від найдавніших часів до романтики включно, в об'єктивному, науковому насвітленні. Давня і середня доба української літератури в нашому літературознавстві найбільше занедбані, і тому ці частини в солідній науковій інтерпретації Чижевського мають тим більше значення. Його інтерпретація літературного матеріалу опера та дуже багатій бібліографії; він з успіхом вводить властивий йому формально-стилістичний критерій при періодизації історії української літератури, що його стараються за-

стосувати автори дальших статей, у більшості уже з меншим успіхом. Розкриттям стилістичних вартостей давньої української літератури (монументальний, орнаментальний стиль, українське барокко) Чижевський відкрив нові перспективи в оцінці української літератури давньої і середньої доби, що її вартість довгими десятиліттями затемнювали інтерпретації О. Огоновського і С. Єфремова, які цієї доби як слід не зрозуміли; автор вказує на літературні зв'язки із Заходом, на вплив західних літератур на українську в 17 і 18 ст. (хоч не відмічає деяких аспектів впливу ренесансу, наприклад, зацікавленість Епіфанія Славинецького Еразмом з Роттердаму). Надзвичайно важливе, хоч і коротке відзначення Чижевським впливу української романтической поезії на польських, словачьких, чеських, болгарських, французьких, а передусім німецьких авторів, підкреслює потребу солідного наукового досліджу в ділянці порівняльного українського літературознавства.

Крім статті про історію і стан дослідження української літератури М. Глобенка, вміщено в енциклопедії ще його статті про добу реалізму, добу модернізму, і йому належить велика частина статті про літературу між двома світовими війнами. У цих статтях помітне солідне професійне знання автора; його досліді оперті на багатій бібліографії (списки бібліографічних матеріалів це взагалі один з великих позитивів енциклопедії). У конспективній формі Глобенко старається дати можливо точний та суцільний погляд на реалістичну літературу та специфіку українського літературного модернізму. Як у Чижевського, так і в Глобенка помітне місцями трактування матеріалу на ширшому порівняльному тлі.

Він відзначає вплив Уланда та Шіллера на Ю. Федьковича, вплив Гофмана на С. Васильченка, а Мопасана на В. Винниченка, але у сумі питання впливів на новішу українську літературу відмічене тільки зрідка, воно не розроблене з такою

увагою, на яку заслуговує. Не взято до уваги ясно помітного впливу Фльобера, а передусім Золя на прозу І. Франка; не відмічено впливу німецької літератури і філософії на Ольгу Кобилянську.

У цьому відношенні Леся Українка заслуговувала б на спеціальну увагу, як поетка й письменниця, яка піднесла українську лірику на рівень кращих європейських зразків. Відмітивши притаманний Л. Українці екзотизм, включно з мотивом Дон Жуана, що в його творчості вона пішла за Тірсо де Моліна, Мольєром, Корнелем, Байроном, О. Толстим та ін., автор поминув мовчанкою великий вплив Гайне на лірику поетки (в тематиці метричній та строфічній будові та ліричних мотивах), а в драматургії сильне зацікавлення Л. Українки Ібсенем, Гавітманом, Метерлінком та Альфредом Мюссе. Взагалі питання літературних впливів та взаємин по-трактовано в енциклопедії легко й недостатньо.

У періодизації літературного матеріалу Глобенко старався стосувати формально-стилістичний критерій, але місцями тримався суто хронологічного, що виходить на шкоду класифікації літературних фактів. Мабуть, завдяки змішанню цих двох критеріїв Марко Вовчок, авторка ранніх реалістичних оповідань, опинилася в одному розділі («Від романтизму до реалізму») з пізнім романтиком, Я. Щоголевим. Постає також питання, чи можна визначати І. Франка, реаліста в прозі, таким же реалістом у поезії. Його поезія, передусім ті, що увійшли до збірок «Мій ізмаратд» та «Зів'яле листя», поеми «Іван Вишенський» та «Мойсей» не відрізняються від поезій Лесі Українки в такій мірі, щоб треба було вкладати усю Франкову поезію у рамки реалізму, тоді як уся поетична спадщина Лесі Українки визначається як поезія українського модернізму. Взагалі питання літературних стилів в українській літературі другої половини 19 і 20 ст. як слід не розроблене і це помічається в інтерпретації та

класифікації літературних фактів цих періодів.

Відносно багато місця присвячено в енциклопедії новішій літературі, але впадає в очі, що чим далі, тим більше нагромаджується дут імен та заголовків і тим менше в тексті солідних інтерпретацій літературних фактів. Деякі сторінки майже переповнені списками імен та заголовків, часом коротким переповідженням змісту літературного твору. Тут часто вже зникає критерій стилю, як і затемнені важливі властивості навіть деяких визначних талантів; над цілою схемою починає домінувати ім'я автора та заголовок його твору. Поза Хвильовим і темою сучасної йому літературної дискусії, що розгорнулася довкруги Вапліте, яким в енциклопедії присвячено дуже багато місця, у більшості не підкреслено в тексті специфіки багатьох поважних нових талантів. Це зауваження стосується передусім тієї частини, що говорить про найновішу літературу за кордоном («Еміграція повоєнного часу»).

Вживаючи в останніх розділах літературної частини виключно хронологічного принципу, весь літературний матеріал розбито на десятиліття, а в наслідок цього багато визначних письменників опинилися рівночасно в кількох розділах. Це й спричинилося до того, що перед читачем затерся їхній специфічний літературний характер.

Яка шкода, що англомовний читач не матиме перед очима суцільної картини творчості таких майстрів української новітньої літератури, як М. Рильський, П. Тичина, Т. Осьмачка, Ю. Клен та інші, а муситиме за ними шукати в поодиноких підрозділах, в яких і затирається дійсне літературне обличчя цих поетів.

Шкода теж, що побіч майстрів мистецького слова у розділах, що говорять про найновішу літературу, опинилися імена, значення яких в українській літературі покищо невелике і місце яких в історії літератури зовсім сумнівне! Це й говорить ясно, що літературний матеріал найновіших часів, який помі-

щено в українській англomовній енциклопедії, покищо як слід не опрацьований, що в ньому ще багато суб'єктивного, подиктованого місцем та обставинами; що це покищо тільки субстрат до об'єктивного наукового досліду.

Взагалі помітна місцями в енциклопедії невідповідна градація літературних вартостей. Це найкраще видно в трактуванні таких великих талантів, як Т. Шевченко, Л. Українка й І. Франко. Т. Шевченкові присвячено багато менше місця, ніж П. Кулішєві. Леся Українка майже губиться в розділі, що говорить про добу українського модернізму. Треба дивуватися, чому вся пребагата поетична спадщина І. Франка знайшла на сторінках енциклопедії менше місця, ніж групка дуже незначних українських футуристів із М. Семенком на чолі. М. Хвильовому і літературній дискусії присвячено майже стільки місця, що І. Франкові та Лесі Українці разом.

До цієї саме категорії градації вартостей належить і питання художніх перекладів в українській літературі. В енциклопедії помічено невеличкий розділ про художні переклади, які появились в останні роки за кордоном. Список імен перекладчиків тут неповний, з другого боку, попали сюди й імена тих, вклад яких в українську перекладну літературу покищо сумнівний. І саме тут насувається питання: де обговорюється в енциклопедії пребагата праця І. Франка на цьому полі; художні переклади Лесі Українки з Гайне, В. Гюґо, Байрона, Ади Негрі та її переспіви ліричних пісень давнього Єгипту, цікаві спроби перекладів Шекспіра пера Ю. Федьковича та багато інших? Правда, коротко відзначається, що П. Куліш перекладав св. Письмо, Псалтир, Шекспіра, Шіллєра, Гете, Гайне і Байрона; що перекладною працею займалися М. Старицький і Б. Грінченко; що В. Самійленко працював над перекладом «Божественної комедії» і деяких творів Бомарше та Мольєра, але всі ці відомості неповні, майже принагідні, розси-

пані і загублені в тексті енциклопедії. На нашу думку, в українській англomовній енциклопедії саме й місце на підкреслення зв'язків з літературою Заходу та літературою клясичного світу. Опрацювання цього питання в окремому розділі, який не говорив би тільки про кількох сучасних перекладчиків, а дав би багато повнішу уяву англomовному читачеві про численні українські переклади з чужих мов чи переклади українських творів на чужі мови, було б надзвичайно цінним новим вкладом в українське літературознавство.

Недостатнє наголошення українських літературних зв'язків із Заходом помітне і в ділянці літературної критики. Два окремі підрозділи присвячено питанню сучасної української літературної критики за кордоном («Українська література й літературна критика за кордоном» Б. Кравцева, стор. 972-973, і «Літературна критика» І. Коровицького стор. 1086). Поминаючи факт, що ця тема в згаданих статтях як слід неопрацьована (сюди попали у більшості списки імен, інколи й таких осіб, які літературними критиками не є), вражає, що не взято до уваги чужих авторів і деяких українців, праці яких з ділянки української літератури появились в окремих публікаціях чи в англomовних, французьких, німецьких та інших наукових журналах в Європі та на американському континенті. Чи не належало б згадати про них в українській англomовній енциклопедії? Постає питання, чому саме з англomовної версії української енциклопедії усунено цінну статтю М. Глобенка про працю чужинців на полі української літератури, поміщену в Енциклопедії Українознавства 1949 року («Праця чужинців», стор. 731-732)?

Трапляються в англomовній версії енциклопедії різукі помилки, яких немає в Енциклопедії Українознавства з 1949 року. Тут у статті «Вивчення літератури старої і середньої доби (стор. 962-965)» говориться про досліді над творчістю І. Котляревського, Т. Шевченка, М.

Вовчка. Сталось це, мабуть, тому, що матеріал гарно опрацьований і скласифікований Глобенком в українській версії; перероблено на англomовну версію поспішно і не солідно, поминувши дальший коначний підзаголовок цієї статті «Вивчення нової літератури». Так літературу 19 ст. зараховано до середньої доби.

Зовсім невідомо, як пояснити факт, що у статті Й. Лободовського «Польсько-українські літературні взаємини», у розділі «Доба романтизму», нарівні з такими романтиками, як Боровиковський, Метлинський, Костомаров, Мальчевський і Міцкевіч, говориться про Марка Вовчка, Лесю Українку, В. Антоновича, поетів «Молодої музи», В. Стефаніка, Пшибишевського, які з романтизмом нічого спільного не мають!

Під науковим оглядом вартість англomовної версії нижча у порівнянні з первісною українською версією. На це складаються такі причини:

При переробці на англійську версію текст скорочено, в наслідок чого заперлася первісна виразність; в наслідок деяких скорочень, як вказано, місцями, наприклад, затерлася основна періодизація літературних фактів.

Доповнення літературним матеріалом найновішого часу, яке могло б

бути таким цінним новим вкладом в енциклопедію, не піднесло її рівня, тому що суди ввійшов матеріал, який вимагає ще уважної селекції, передусім солідного і об'єктивного опрацювання.

Відповідно не наголошено зв'язків української літератури з Заходом, що їх передусім в англomовній версії треба б опрацювати якнайбільше. Як відзначено, в англomовній версії не тільки не розроблено, але й пропущено те, що було зроблене в Енциклопедії Українознавства.

Ці недоліки треба б взяти до уваги при черговому виданні цієї в основі так потрібної публікації.

Критичні уваги, що насуваються на думку при студіюванні літературної частини української англomовної енциклопедії, очевидно, не мають на цілі закрити чи применшити її основну практичну вартість для українознавства в англomовному світі. Сума відомостей про українську літературу подана в ній у можливо широкому, хоч у деяких авторів не завжди у точному на світленні. Співпраця в цій частині енциклопедії вчених рівня Д. Чижевського, М. Глобенка й інших надали цій праці ще в її першій, українській, версії з 1949 р. основного наукового тону та об'єктивної вартості.

Константин БІДА

Вбивство у соборі

Видавництво «На горі» — це в еміграційних умовах явище, що майже межує з чудом. Одна людина (правда, при активній співпраці поетки Елізабет Котмаер), без ширшої читачької публіки (бо такої в нас уже нема; а кілька десятків людей, які ще слідкують за літературними появами, але це радше виняток з того, що повинно бути читачькою публікою), отже без матеріальної бази існування, — не те що утримує видавництво, але може

зарахувати на своє conto понад два десятки добрих видань, з яких згадаємо дві драми Шекспіра в перекладі Т. Осъмачки, вибраного Езру Павльда в перекладі Ігоря Костецького, «Благовість Марії» Кльоделя в перекладі Марти Калитовської, «Антифону» Ануя в перекладі Жені Васильківської, «Трояндний роман» В. Барки в перекладі на німецьку Елізабет Котмаер, «Крейдяне коло» Вадима Лесича, «Під знаком Фенікса» О. Зуевського та ін.

В останньому тижні появилися ще два видання: «Достеменна історія а-К'ю» Лу Сіня, майстерний переклад якого зробила Лідія Голубнича (на цю річ треба звернути особливу увагу, бо, поперше, сам твір і відтворення його українською мовою добрі, подруге, в нас дуже мало перекладів з китайської літератури, а Лідія Голубнича виявляється людиною, яка фахово могла б цю прогалину виповнити), та «Вбивство у соборі» Т. С. Еліота в перекладі З. Тарнавського, якому присвяtimo більше уваги просто тому, що поезія і драма нам трохи ближчі, та й детальніше проаналізувати Лу Сіня, не знаючи китайської мови, не можна (до цього запрошуємо знавців).

Композиційна логіка радить, звичайно, не робити висновків на початку. Отож почнемо нелогічно, тобто з висновку, що переклад покійного Зенона Тарнавського зроблений добре, навіть більше — цей переклад можна було б у деяких місцях вивчати, як один з цікавих та успішних підходів до мистецтва перекладу.

Думаємо, що таємниця успіху Зенона Тарнавського в тому, що він не турбувався проблемою «абсолютної ідентичності», чи тим, що в нас часто називають «конгеніальністю», бо кінець-кінцем це тільки витвори людської уяви, спонукані бажанням до абсолютного, тобто речі неіснуючі. Щоб унаглядити наше твердження, досить навести першіліпші рядки.

Ось для прикладу:

Here is no continuing city, here is no abiding stay. / Ill the wind, ill the time, uncertain the profit, certain the danger. / O late late late, late is the time, late too late and rotten the year; / Evil the wind, and bitter the sea, and grey the sky, grey grey grey. / O Thomas, return, Archbishop; return, return to France. / Return. Quickly. Quietly. Leave us to perish in quiet.

А в перекладі Тарнавського:

«Спокою в місті немає, непевна стоянка наша.

Зловісний вітер, зловісний час,
непевний прибуток,
Певна лиш небезпека.

О пізній, пізній, пізній, пізній час,
надто вже пізній і трухлявий
Цей рік.

Злющій вітер, і море гірке,
і сіре небо,

О сіре, сіре.

О Томасе, повернись, архієпископе.
Повернись, повернись до Франції.
Повернись. Вігцем. Тихцем.

Загинуті дай нам у тиші».

Звернемо увагу на досить сміливу передачу образу «*Here is no continuing city*» або звороту «*Return, Quickly, Quietly*», перекладеного, на нашу думку, трохи засміливо — тобто оте «бігцем», якщо взяти до уваги поважноритувальний тон рядків Еліота.

Також зовсім наглядним є, що ритміка в З. Тарнавського не збігається з Еліотовою, вона віддана відповідно до вимог української мови, легше, ніж в оригіналі, мелодійніше. Навіть рядки поламано для природнішого звучання чи сприймання. Все це дуже логічне і законірне, бо не можна перекладати на українську мову, дотримуючись ритмічних і музичних вимог англійської мови (що в нас часто робиться, і такі переклади стають об'єктом для гумористичних вживань чи зловживань). Зенон Тарнавський також не боїться бути банальним, він жививає загальновідомі, так би мовити, розмовні звороти, образи (наприклад, «Повернись бігцем», «Пришелепуваті... баби», «Ти його слуга, його знаряддя, його козачок») або навіть стилізацію під народні прислів'я:

«Зате коли у дійсній дружбі
недоладка,
То жадна вже тоді не допоможе
латка»,

з нахилом до коломийковости і з простою схемою рим. I, на диво, в результаті виходить переклад свіжий, оригінальний і природний (тобто не вимушений, не позова-

ний). І, знову на диво, це переданий Еліот, точно і повно. Так точно, як у перекладі взагалі можна передати.

До недоліків ми врахували б деякі (правда, дуже рідкі) слова, що повинні б належати до публіцистики (наприклад, «притаманного йому кольору»), або насильну українізацію Еліота, — маємо на думці такі слова, як «козачок», «смерд», «крамаренко», «стороньки», — вони Еліоту ніяк не до лиця. Тут мусимо застеретися, бо переклад опрацьовував І. Костецький, і ми не знаємо, кому ці гріхи належать. Ці невдалі вислови, мабуть, мали б репрезентувати ту «бароккізовану слов'янщину», про яку згадується в передмові, але про це пізніше.

Книжка включає ще додаток, в якому вміщено «Спустошену землю» в перекладі І. Костецького та «Великопісну середу» і «Подорож трьох мудреців», обидві останні речі в перекладі В. Лесича.

Якість перекладу І. Костецького є великим кроком вперед від Шекспірових сонетів. Автор позбувається штучності, позування, рядки набирають більше гнучкості і природності. На жаль, чимраз сильніше пропихаються елементи «насильної українізації» авторів, яких Костецький перекладає, і це, на нашу думку, дуже знижує вартість перекладів. Вже на самому початку вражають дієслівні рами (як у думках), опісля баркיאнізм «животіннячко» ніяк не гармонізує з цинізмом Еліота, як не гармонізують такі слова: «мертвее», «повідано», «місяченько», «чада-нащадки», «сую-

ди-туди походжає» і т. д. Це теж, мабуть, вияви «бароккізованої слов'янщини», яка в більшості випадків зводилась у нас до композиційної безликості, що до Еліота чи не найсильнішою властивістю якого є композиція, ніяк не підходить. Також треба зазначити, що Waste Land не є «Спустошеною землею», а «Пустельною землею», або «Неплідною землею». Це велика різниця. Поема набирає зовсім іншої символіки. Переклад Мілоша «Ziemia jałowa» правильний.

Збірка завершується (якщо завершення розуміти як кульмінаційний пункт в розкладі матеріалу) закономірно. Тобто «Великопісна середа» і «Подорож трьох мудреців» у перекладі Вадима Лесича є перекладами найсильнішими. Підхід Лесича протилежний до якоїсь міри до підходу Зенона Тарнавського. Лесич старається віддати не тільки сутність, образи і метафорику Еліота, але і його ритмічні властивості, його зрівноважений, ритмічний тон. Намагається обмежити кожен компроміси до мінімуму.

Оформлення видань «На горі» звичайно не грішать високими мистецькими якостями і обговорювана нами книжка не є винятком. Можна було взяти повністю мініятуру з латинського псалтиря, зробити відповідну стилізацію напису — і все було б у порядку. Але отримати стару мініятуру з 12 століття, пхати фото Кентерберійського собору з 15 ст. і давати модерний шрифт — це справляє враження не суцільності. І як інакше?

Богдан БОЙЧУК

Повчальне ввєдєння в сучасну літературу

Панорама найновішої літератури в УРСР. Поезія — проза — критика. Упорядкування, вступна стаття і біографічні довідки ІВАНА КОШЕЛІВЦЯ. Видавництво «Пролог», Нью-Йорк 1963, 368 стор.

За теоретичним викладом питання «Чи передруковувати радянських авторів?» у червневому числі журналу «Сучасність» за 1963 рік послідувало практичне діло І. Кошелівця. У названому томі зарекомендовано 25 теперішніх поетів, письменників та критиків з України. Упорядник і видавець панорами рідних голосів ідуть тільки слідом подібних спроб польських, російських чи чеських видавництв на Заході. Отож немає причини говорити про якусь нечувану новину. Також про літературне «за» та політичне «проти» таких передруків не слід втрачати зайвих слів, бо над обома аспектами без сумніву переважає довідкова вартість таких передруків. Отже також немає причини вдаватися в дріб'язкові пересправи. При важкодоступності і незначних тиражах видань оригіналів ця спроба сама собою вже гідна похвали ширших читачьких кіл, і то не тільки українських, навіть якби вона була випала інакше.

Немає сумніву, що Кошелівець завдав собі багато труду при виборі матеріалів. Йому йшлося передусім про подачу об'єктивного та репрезентативного перекрою сучасної української літератури. При всіх стараннях про мистецьку вартість і тематичну всебічність вибраного, матеріалом для нього були проте найновіші літературні появи в Українській РСР. Однак такий кругозір ставить, відомо, межі кожній панорамі. Цей факт треба брати до уваги при оцінці змісту. В кожному разі необхідно відзначити, що упорядник вилітнув усі нелітературні критерії. Він пише: «Деколи передруковувано ці речі з потаємним чи одверто висловлюваним бажанням знайти в них антирадян-

ські чи антипартійні настрої. У переважній більшості — бажання було безпідставним. Ми такої мети не переслідуюмо. Більшість (авторів — Й. Г.) ... є членами партії або комсомольцями. Ми переконані, що писали вони з таким самим наставленням до існуючого на Україні ладу, як і ті, кого ми до цього збірника не включили. Справа не в партійності, а в таланті, і при рівних обставинах, навіть не зовсім сприятливих, у талановитого може щось вийти, а в графомана — тільки бездарність... Укладаючи цей том, ми не переслідували ніякої пропагандивної мети, маючи на оці лише одне бажання: дати читачеві збірку літературних творів... написаних в останні роки» (стор. 24).

Якщо розглядати добірку за її змістом, — 56 поезій, 13 оповідань та уривків повістей, 10 критичних статей, — то виявиться, яким значним є діапазон щодо ідей, сюжетів та форми. Добірка беззаперечно документує, що всіляко поширене штампове уявлення про поетичне тупцювання на місці не відповідає дійсності. Навіть досить багато чого змінилось. Також чітко відчувається в літературній УРСР експеримент з його всіма мистецькими ризикованостями. Звичайно при цьому не вільно не добачувати радянських умов. Це — ширяння між Сцїллою літературних вимог праворуч і Харібдою політичної дійсности ліворуч. Модернізм у межах і на вимір. Це стосується як змісту, так і форми запропонованих у добірці творів. Не зважаючи на деяку наголошеність сучасної тематики (космонавти, комунізм як ідеальна життєва мета, боротьба за мир, життя студентів), треба відзначити далекоюсяжні приватизацію

та позаодчасність у поезії і прозі, як їх характеристичні ціхи. В центрі літератури підкреслено стоїть людина з усім своїм життям — з радощами і турботами — і це розглядається деколи дуже суб'єктивно та диференційовано. Правда, в такому розгляді ще відсутнє спрямування на крайності в розумінні сучасної західної літератури. Цю ні в якому випадку сумну обставину можна б — не зважаючи на політичну дійсність — пояснити хіба тим, що українська література доброю мірою тримається своєї національної традиції. Це найсильніше виявляється в ліриці. Вона постійно черпала з глибокої криниці народної пісні. Це джерело можна також довести майже в кожного зпоміж представлених у панорамі семи ліриків. Найявніше це стосується Ліни Костенко в її передуркованих 17 прикладах. Ця, мабуть, найвидатніша українська поетка сучасності розвинула свій власний, виразний стиль. При всій конкретній, афористській предметності в малюванні природи та в розповідях переживань її вірші ніколи не втрачають пісенної співучості. Ось приклад:

Є вірші — квіти.
Вірші — дуби.
Є іграшки — вірші.
Є рани.
Є повелителі і раби.
І вірші є —
 каторжани.

Крізь мури в'язниць,
по тернах лихоліть —
ідуть, ідуть по етапу століть...

Поезії інших ліриків є досить різними. Великі надії оправдують Є. Гуцало та Г. Кириченко, обидва з сильним нахилом до власновільної манери міркувати (в сенсі незлагоди з дійсністю) і із стилем, крижким неначе скло, якщо...

В прозовій частині панорами на

перше місце вибивається Леонид Первомайський з своїм знаменитим оповіданням «Чуже щастя», все ж відстань між окремими авторами далеко не впадає так в очі, як у ліричній частині. Є цілий ряд молодших талантів — надзвичайної уваги заслуговує лірична новела-нарис В. Шевчука «Мій батько надумав садити сади».

Не потрібно на цьому місці вводити в деталі, бо в третій частині панорами упорядник дає слово цілому рядові письменників на тему останнього розвитку п. н. «За творчість шестидесятників... і проти неї». Між ними також і Несторові української літератури Максимові Рильському з його есеями про красу і про проблему генерацій у літературі. Нарешті, треба ще згадати статтю Олександра Білецького «Українська література серед інших літератур світу». Ця частина викликає зацікавлення також історика літератури.

Оригінальним текстом передує коротке введення в сучасну українську літературу, з 1955 року почавши, при чому узглядно також внутрішньополітичну ситуацію на Україні. Цей нарис мало чим виходить поза межі відомих фактів, все ж таки є в ньому спроба літературні явища групувати та періодизувати і принаймні натяками з'ясувати деякі ліричні та епічні мотиви. Упорядник міг зробити це коротко, бо в літературно-критичній частині збірника деталі знайшли собі вираз досить ясно. Зате дещо блідо вийшли профілі окремих авторів. Також помітним є деколи брак біографічних даних, що є загальним недоліком, якщо мова йде про радянських авторів.

В цілому панорама є дуже повчальним вводом у сучасну радянську літературу і «білим круком» у всіляко сполітизований дискусії на цю тему.

Йозеф ГАН

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Перспективи національної політики в СРСР

Під назвою «Стан та перспективи розвитку національної політики в СРСР і українська самооборона» відбулася в Нью-Йорку, 7 грудня 1963, публічна студійна конференція, що її влаштували Головна делегатура ЗП УГВР і Дослідно-видавниче об'єднання «Пролог». Шість учасників дискусійного форуму розглянуло аспекти цієї політики: д-р Антон Адамович — голова Білоруського наукового інституту, д-р Ярослав Білінський — викладач політичних наук у Делеверському університеті, д-р Всеволод Голубничий — економіст з нью-йоркського Гантер-коледжу, інж. Богдан Чайківський — економіст з «Прологу», магістер Наталка Скочилас — науковий співробітник Інституту дослідження закордонної політики при Пенсільванському університеті. Дискусією керував д-р Мирослав Прокоп з «Прологу». Конференцію відкрив і привітав її учасників Микола Лебедь, генеральний секретар закордонних справ УГВР та голова об'єднання «Пролог».

У своєму з'ясуванні теми М. Прокоп нагадав, що два роки тому XXII з'їзд КПРС прийняв нову програму партії, де окреме місце присвячено питанню національної політики, метою якої є «злиття націй СРСР». Автори програми вказують на те, що окремі союзні республіки поступово втрачають однорідний етнічний характер і перетворюються в багатонаціональні території. Тому кордони, що відділяють ці республіки, також втрачають своє значення. В програмі говориться, що в радянських людей створилися спільні духові риси, спільна культура, мораль, побут, життєвий стиль, а частково також і спільна мова;

що постійному зближенню націй стоять на перешкоді «пережитки націоналізму» — намагання замикати себе в межах власної нації, і що ці перешкоди треба повсякчасно поборювати. «Ця програма, — говорив М. Прокоп, — стала предметом дослідження на еміграції, і її оцінили як відкритий плян наступу російських шовіністів з ЦК КПРС на неросійські народи, щоб їх цілковито асимілювати в рамках національно однорідної російської імперії». Він вказав, що так, мабуть, сприйняли цю програму партії також і неросійські народи СРСР, доказом чого є їхня самооборона. Однак одночасно офіційна пропаганда режиму намагасться заспокоїти неросіян, мовляв, також при комунізмі будуть ще довго існувати окремі нації.

В. Голубничий висловив думку, що нова програма КПРС була «створена похапцем» після того, як китайці закинули керівникам СРСР прагнення консервувати соціалізм і не будувати комунізму. ЦК КПРС був такими закидами примушений проголосити нову партійну програму і довести, що в СРСР таки «будується комунізм». Партійне керівництво, мабуть, не сподівалося, що нова програма викличе аж таку гостру реакцію. Другою причиною появи програми в національній політиці він вважає «засилля російських шовіністичних елементів у керівництві КПРС; з цього погляду нова програма просто залегалізувала ту сваволю російського шовінізму, яка виявилася ще за життя Сталіна, зокрема за весь післявоєнний період». Показники перепису населення з 1959 року, які на перший погляд вказували на зріст.

русифікації, могли підбадьорити шовіністів. Усвідомлення російською провідною верствою СРСР, що Захід, з одного боку, при допомозі атомової війни спротивиться дальшому поширюванню комунізму в світі, а, з другого, не має наміру руйнувати єдність СРСР, довело до того, що керівники СРСР вирішили консолідувати свою силу в середині країни.

На думку А. Адамовича, русифікація мови є найбільше небезпечною для України, яка як і Білорусія є «лінгвістичною нацією». Він ствердив, що «без окремих мов не було б цих націй», і додав, що шкільна реформа з 1958 року має на меті підірвати коріння окремішності української мови. Діти, які навчаються в школі російською мовою, не знатимуть мови української, тому не допоможуть заходи очистити її з русизмів. Він сумнівається, чи можливим є цілковито зрусифікувати українську мову, бо проти цього помічається спротив передусім у літературній творчості. А. Адамович передбачає значні успіхи КПРС у «демографічній русифікації», тобто у переселюванні українців в інші республіки і в поселюванні росіян на Україні.

«Комплекс малоросійства сприяє русифікації на Україні», — сказав Б. Чайківський. Для ілюстрації він вказав на те, що Держплан УРСР все ще є дуже «обережний» і що його керівники «біжать за найдрібнішими порадами до Москви». Якщо мова про самооборону проти «злиття націй», то деякі неросійські народи, зокрема кавказькі та балтійські, виявляють більшу сміливість, ніж українці. Відрадіним явищем треба вважати факт, що кадри молодшої інтелігенції почали усвідомлювати, що на Україні сьогодні не використовуються всі легальні можливості боротьби за права українського народу і за незалежнення від центру в Москві. «За останні роки є вже більше спеціалістів, які ведуть себе відважніше і ставлять сміливіші вимоги в обороні українських інтересів у різних

галузях життя, зокрема у сфері економіки», — ствердив дискусант.

На думку Я. Білінського, головним резервуаром українських сил та самооборони далі залишається селянство. Він навів досліді Гарвардського та Колумбійського університетів, які вказують, що «селяни творять головну групу етнічного націоналізму». Робітництво є радше елементом традиційно чужим або відчуженим; але й тут зайшли, мабуть, поважні зміни, бо до індустрії постійно напливає надвишка сільського населення. Професійна інтелігенція в більшості відчужена від свого народу — господарський апарат в основному складається з пристосованців; зате «культура верхівка, зокрема письменники, є без сумніву активним елементом».

В. Голубничий додав, що село тепер не таке, яким воно було колись, бо на селі працює багато професійної інтелігенції: агрономи, вчителі, бухгалтери, зоотехніки і всі вони українці. «Не відомо, що робиться в партії, — говорив він, — і можливо, що українці ставлять там спротив, хоч це важко довести».

Детальніше про молоду генерацію говорила Н. Скочилас, яка підкреслила, що національну свідомість молодих людей на Україні не можна кваліфікувати як націоналізм емігрантського типу. Їхній спротив різним заходам компартії не можна розцінювати як спротив комунізму взагалі. В її оцінці українська радянська молодь є з національного погляду часто свідоміша та активніша, ніж її батьки. Натиск російської культури викликає в неї спротив, бо ця молодь уважає себе рівною з російською молоддю і вимагає для себе та для своєї нації рівних прав. Всі постанови та вимоги партії молодь сприймає не як «революційні догми», а аналізує їх розумово.

Члени дискусійного форуму розглянули також питання, який вплив на національну політику КПРС і на самооборону українців можуть мати такі сторонні сили, як от ро-

сіяни або неросійські народи в СРСР, політика Китаю або Заходу. В оцінці А. Адамовича існує багато прикладів спільності інтересів неросійських народів в обороні перед наступом шовіністів з ЦК КПРС; ця спільність виявляється передусім у прагненні розбудувати дружні взаємини шляхом співпраці в ділянках культури, мистецтва та науки.

Я. Білінський висловив погляд, що як у минулому (тобто в період до 1917 року), все те, що діється в Росії, має значення також і для розвитку ситуації в неросійських республіках. Тому український та інші неросійські народи зацікавлені в теперішньому ферменті серед російських інтелектуалістів — літераторів та мистців. Відкритим залишається питання, наскільки росіяни, які прагнуть здобути для себе політичні свободи, можуть також протиставитися русифікації та наступові шовіністів на неросійські народи. В. Голубничий переконалий, що «китайці розуміють, що в їхньому інтересі є аналіза та критика національних відносин в СРСР»; однак досі в Китаї ще не розбудовані советознавчі студії і китайські політичні кола все ще трактують СРСР як Росію. В своїх репліках А. Адамович та Б. Чайківський ствердили, що вже сьогодні китайська пропаганда пробує критикувати національну політику Москви, зокрема якщо мова йде про азійські народи в межах СРСР.

Учасники-доповідачі дискусійного форуму критично оцінили роллю Заходу в його ставленні до поневолених народів СРСР. Н. Скочильєв назвала це ставлення «ідеалістичними мріями, які не знаходять практичного застосування в прагматичному суспільстві». На думку дискусійних учасників, серед американських керівних кіл, зокрема серед советознавців, є тенденція розглядати справу неросійських народів СРСР як суто внутрішнє питання Радянського Союзу. Крім цього, тут ідеться також про американське розуміння власних національних інтересів, про огляди на Китай то-

що; подібно трактують цю справу також британці; німці не грають якоїсь окремої ролі в концептуванні зовнішньої політики Заходу щодо СРСР. Мабуть, реалістичніше дивитись на імперіалістичний характер радянської імперії Франція, але це не має практичного наслідку у взаєминах її з СРСР. У таких умовах Україна та інші неросійські народи СРСР мусять спирати свою самооборону перед наступом русифікаторів передусім на власні сили. Саме в цій самообороні лежать їхні головні шанси протиставитися насильницькій та протиприродній політиці «злиття націй».

Після того, як закінчилися виступи учасників форуму, в дискусії взяли участь також і слухачі.

Д-р Іван Лисяк-Рудницький зупинився ширше над питанням, що в теперішніх умовах має вирішальне значення для української самооборони: чи збереження етносу, що виявляється в загальній обороні мови, самобутнього народного побуту та традицій, — чи, може, політична свідомість та культура високого рівня? Дискусійтант вважає, що це друге. Важливим є, щоб Україна не пливала в річищі російської культури; щоб українці не задовольнялися малим і щоб вони творили власні культурні цінності, які піднімали б їх до рівня культурних народів світу.

На слабу оборону легальних атрибутів УРСР вказав д-р Ярослав З. Пеленський. Наприклад, нічого не було чути про спротив українців ліквідації міністерства юстиції УРСР. Це питання важливе, бо слідом за звууженням і так уже малих легальних атрибутів УРСР українські керівні кадри з різних ділянок шукають собі місця в центрі імперії і збільшують ряди «малоросів».

Д-р Тарас Гунчак висунув пропозицію, що разом з наступом русифікації Москва намагається втягнути українців у керівництво імперією. Своє враження з міжнародного з'їзду математиків з'ясував д-р О. Андрушків, який вказав на те, що в протиставленні не тільки

до росіян, але й до грузинів, українці почувають себе на міжнародних з'їздах за кордоном дуже непевно: деколи бояться виявляти свою національну приналежність, уникають розмов тощо. Він уважає, що головною силою, яка всебічно підтримує політику «злиття націй», є російські шовіністичні великодержавні кола. Про потребу протидій

еміграції на оборону перед політикою «злиття націй» говорив інж. І. Гордюк.

В цілому студійна конференція була вдалим і цікавим влаштуванням, при чому окремо належить підкреслити участь молодшої генерації.

Ростислав Л. ХОМЯК

Найболючіше з питань

Яке це щастя

*Припасти пелюстками спраглих уст
До мови рідної — й багатшати
душею.*

Євген Гуцало

Останнім часом в українській пресі на Україні й поза нею багато уваги приділяється питанню мови. Не наше покоління поставило це питання на розгляд народу, не йому, мабуть, судилося й розв'язати його. Докоряв землякам своїм великий Шевченко за те, що знали «вісі мови слов'янського люду», а не знали матірної; недолюдками були для Гринченка всякі Сиваші, що в Сівашових, немов безсмертний Карась у турка, перетворювалися, побувавши в найбільшому русифікаційному вогнищі — у війську; уболював над долею рідної мови, «дїтьми безпам'ятно» забутої, Олександр Олесь; «як парость виноградної лози», просить сьогодні плекати українську мову Максим Рильський. Бій за українську мову триває обабіч залізної завіси.

На Україні в лави борців за чистоту української мови стали всі: письменники, журналісти, артисти, учителі, робітники, хлібороби. Сміємо припускати, що цей бій український народ виграє. «Не якихось там 200 або 300 років, а бовна скілько віків говоритимуть українською мовою люди, що живуть на Дніпрі і далі на Захід», — писав свого часу росіянин М. Чернишевський.

Житиме народ — звучатиме й мова його.

«Ні в царській Росії, ні в цісарській Австро-Угорщині, — пише в журналі 'Українська мова в школі' (ч. 4, 1962) С. П. Самійленко, — українська мова не мала опори в початковій, середній та вищій школі, в промадських установах, у державному апараті. Зневажена, гнана, переслідувана правлячими клітками пошматованих українських земель, українська літературна мова не могла інтенсивно впливати на усунення діалектних розбіжностей. Процес синтезу найцінніших елементів живих українських говірок в єдиній монолітній системі літературної української мови уповільнювався, обмежувався, головним чином, сферою художнього слова. Діалектні розходження підтримувалися і наявністю в історії українського письменства двох основних паростей української літературної мови, двох основних літературно-книжних традицій».

Таку спадщину одержало пореволюційне покоління українського народу, те покоління, яке звело бій за українську мову, як з своїми, так і з чужими, і яке цей бій виграє, дотримуючись засади: один народ — одна література, одна мова. Такий же багаж розвезли в усі кінці світу ті з українців, які пішли шукати щастя й свободи поза Україною. Нам, на еміграції, теж треба однієї мови, оскільки ми належимо до одного народу. Тим-то

бій за пречудову мову батьків і дідів наших, що ведеться нині на Україні, ведеться також за нас, хоч і без нас. І хочемо ми того чи не хочемо, а пізно чи рано муситимемо визнати факт, що мову народу творять ті, хто живе на рідній землі; ми муситимемо (по-моєму, вже мусимо) засвоювати найцінніші здобутки українського мовознавства на Україні, приймати їх за свої, бо інакше наша і наших дітей — народжених і ще не народжених — мова скотиться до рівня якогось «язичія», ніде не відомого, нічим і ніким не підтримуваного, ні на чому не базованого.

Настав уже час покласти край отаманії в галузі мови. Прийшла пора почати вже полоти мовний бур'ян, який так буйно розрісся в емігрантській пресі, радіо, школі. Особливо важлива роль належить школі. Лише виховане в справді українській, а не волосній школі покоління наших дітей спроможеться вивести розбитий корабель мови на чисті води, привести його до пристані. На батьків емігрантських дітей нарікати нічого: води доручають школі і різним організаціям молоді українськість своїх дітей, вони їм вірять, і цим установам не личить не виправдати того довір'я.

Українське шкільництво по цей бік океану (Америка, Канада) за-недбане, розпорошене через край, далеко від вимог нашої доби. Кадрів учителів немає. У школах часто навчають люди випадкові. Якщо ж і трапляються кваліфіковані учителі, то 90% з них літературної мови не знають, а вчать дітей мовою свого села чи волости. Явище, як бачимо, сумне. Тим воно сумніше, що самі учителі не хочуть оволодіти українською мовою, вирішивши йти по лінії найменшого опору, втовмачувати в голови дітей давні слова й поняття, відкинуті життям, прикриті порохом десятиріч. Найвищий ідеал багатьох таких учителів — навчити дітей читати й писати, не дбаючи про якість того читання й писання, про те, чи розуміє дитина, що вона пи-

ше й читає. Тим часом, пишучи про культуру мови вчителя, згадуваний вище Самійленко так окреслює це поняття:

«Національна самобутність, смислова точність, логічна стрункість, жанрова багатогранність і цілеспрямованість, багатство і різноманітність словника, стилістична досконалість, художня виразність, граматична, стилістична, ортоепічна й орфографічна нормативність — такі, здається, найістотніші ознаки, що характеризують поняття культури мови.»

Очевидно, це вимоги-максимум. Але кожен учитель якраз і повинен прагнути до максимуму. Чи так воно є в нас — хай кожен учитель і виховник сам відповість. По-моєму, ні. Звідси й некваліфікованість наших учителів, бо недостатности знаєх із мови не вдається нічим замінити: ні методичною підготовкою, ні вчительським стажем. З уст учителя повинне звучати лише кришталево чисте слово. Для цього вчитель повинен повсякчас слідкувати за розвитком мови, бож мова — живий організм. Учитель, який говорить несучасною і нелітературною мовою, подібний до лікаря, який лікує людей методами п'ятдесятирічної давности. Якщо такий стан немислений для медиків, то чому він узаконнений серед учителів?! Даймо тут ще раз слово С. П. Самійленкові. Що породжує недбайливе ставлення до мови з боку вчителів? «Основні, найтиповіші мовні огріхи таких учителів: смислова неточність, діалектна забарвленість, різномовна суміш, неpravне слововживання, невиваждана ускладненість, засміченість зайвими словами, іноді стилістична безпорадність», — пише Самійленко. Якщо так можна сказати про вчителів, які вийшли з української школи, то ще з більшим правом можна адресувати це майже всім учителям-емігрантам, більшість яких здобувала освіту в мурах школи, де ніколи не лунала українська мова. Перевірити це просто: поставити звукозаписувача в класній кімнаті.

Школа без підручників — безпомічна. І з цим, так би мовити, товаром у нас негаразд. Не лише на еміграції. На Україні теж. На еміграції авторові цих рядків найкращими здаються підручники то-ронтського видавництва «Нові дні», принаймні з боку мови. Та більша частина цього, як я сказав, товару — непридатна. Про укладачів таких, з дозволу сказати, підручників так і хочеться сказати словами сучасного радянського українського поета Володимира Коломійця:

Грамотії,
 все гребучи собі од ляду,
 про борг забули... вже безодня
 поміж них.
 Латинь чужа... схоластика ота
 облудна,
 мов дерево без соків,
 без листків живих...
 І не питай в пихатих,
 що для них святе.
 Чортополохи всякі рідну мову
 глушать!

Взяти б тільки «Читанку для третього року» Б. Романенчука або «Читанку для п'ятого року» К. Кисілевського. Читаючи їх доводиться дивуватися: де люди (вчені!) понабирали таких слів, які з літературною мовою нічого спільного не мають.

Виникає питання: чи може нормальне суспільство дозволити такому недбальству розростатися? Чи не час нам зрозуміти, що в умовах не надто сприятливого оточення, жертвуючи справді багато, ми не сміємо допустити до того, щоб безвідповідальні люди калічили душі молоді. Ми боремося за кожне слово українське, і нехай це слово, яке ми з такими труднощами намагаємося передати дитині, нехай воно буде справді українським, літературним словом. Подбати про це повинні так звані шкільні ради, які, до речі кажучи, ніяк не відповідають своїм завданням, свосму справді високому призначенню. Автор цих рядків погодиться скоріше три дні сіно їсти, як повірити, що шкільна рада, до складу якої входили б такі люди, як проф. Шерех,

проф. Чапленко чи проф. Ковалів, дозволила б випустити такі підручники. Звалювати своє недбальство на плечі окупанта — нам не вдасться. Ніхто над нами з нагайкою не стоїть, ніхто нас, хвалити Бога, не переслідує, ніхто не поправляє. Усе залежить від суспільства: спроможеться воно вилонити компетентні шкільні ради — збереже українське обличчя й душу, українську форму й зміст.

Мовний бур'ян, розрісись по українських еміграційних школах, густо розкидає своє насіння по різних організаціях молоді. Мені, наприклад, довелось цього року почути таке «слівце», як «шалас» з уст 11-річного учасника пластового табору поблизу Монреалю. Це чуже нашій мові слово привіз мій юний знайомий із табору додому, а виплекали його в гуртку «Оборонців рідної мови». Я вже не говорю про безглуздість слова «оборонці», бо, правду кажучи, мову нашу обороняти немає перед ким, на неї ніхто не нападає. Мені, як моволобові, було порсто боляче чути з уст дитини не чудове українське слово «курінь», а російське «шалас». У нас, як кажуть, на всі відмінки відміняється слово «лещата» з усіма похідними (лещатарі, лещетарі, лещатарський). Це слово набрало права громадянства, витиснувши слово «лижви» з усіма похідними — лижвар, лижварський. Натомість, слово «лижви» вживається замість «ковзани». На мою гадку, це можна пояснити просто браком любови до рідного слова. Ця мовна неграмотність плекається в організаціях молоді, узаконюється суспільством. Наша дівтора, юнаки та дівчата часто співають «понадпатріотичні» пісні, деклямують вірші про Україну, написані поганого, незугарною мовою. При цьому забувається, що любов до України — поняття надто конкретне, що невідлучним супутником її є любов до рідної мови. По-моєму, можна було б чогось досягнути, якби при організаціях молоді створено було гуртки моволюбів, коли б на кожних сходах

присвячувалося хоч декілька хвилин питанню культури мови. Автор цих рядків увесь час перебуває близько до молоді, але за більше ніж десяток років ніхто й ніде не промовив словечка про потребу гуртків моволубів. Якщо нам і будуть потрібні оборонці мови, то лише для того, щоб обороняти її від несовісних «пророків» власного зову, доморослих.

Розсадником неграмотності можна сміливо уважати нашу пресу й радіо. Часописів і радіопрограм у нас аж через вінця летється. Та, мабуть, жоден часопис, жодна радіо-програма не має культурного мовного редактора. Коли в часописі зустрічаєш якесь необтесане слово, то це ще півбіді, бо те слово лише бачиш. По радіо ж його чути. І ось приклад. Директор однієї монреальської радіопрограми, передаючи святочні побажання, міг вимовляти слово «приятелі» з такими наголосами: приятелі, приятелі, приятелі, приятелі. Думаю, що нікого не треба переконувати у тому, що такого розгартдіашу можна уникнути. Треба тільки — знову ж таки — любити свою мову.

Преса й радіо можуть відіграти дуже видатну роль у боротьбі за чистоту мови. Добре було б, якби при кожній радіо програмі й при кожному часописі влаштувати мовний куток чи мовну радіохвилину. Скільки корисного можна було б зробити, скільком молодим людям можна було б прищепити любов до мови батьків якраз цією дорогою! Адже був час, коли українське слово можна було чути лише із сцени. Пригадаймо, яку роль відіграв у той час наш народний театр. Імена братів Тобілевичів і до нині з любов'ю згадуються, не один українець завдячує свою нинішню українськість якраз театрові. Таку роль в умовах еміграції може і повинна відіграти наша преса, наші радіо програми.

У нашої боротьбі за чистоту української мови ми не самотні. Могутньою допоміжною силою є для

нас наш народ. Віками оберігав він свій найцінніший скарб — свою мову. Велетенську боротьбу за мову веде він і нині. Тернистий шлях пройшов народ наш за свою історію. Тернистими стежками йшла й українська мова, в тяжких випробуваннях гартувалася вона, та не без успіху: здолала вона всі бездоріжжя, утиски, нетрі, провалля. Те покоління, яке вчиться нині на Україні, лише згадуватиме минулі часи духовного й мовного розпорошення, і батьки, які залишили своїх дітей там, повернувшись, не визнали б їх. Українська мова на Україні стерла, вірніше стирає, діалектні розбіжності, дає в руки молоді потужну зброю — одну літературну мову, як найхарактернішу ознаку одности народу. Народ ти-снуть, а він таки живе, мову його глушать, а вона дзвенить; народ пригноблюють, але він не здається. Ми ж знаємо, що нашим братам і сестрам на Україні не легше, ніж нам зберігати свою мову, бо ж там русифікація — законний курс політики окупанта. Скільки ж треба віддати й сили, скільки любови й якого палкого бажання треба, щоб не звихнути з шляху! Нам це багато легше. Ми можемо і повинні йти за прикладом свого народу. Як би хотілося, щоб кожен і кожна взяла до серця слова Микити Шумила, прекрасна стаття якого «Могутня й чарівна» поміщена в київському журналі «Українська мова і література в школі» (ч. 7, 1963). Ось вони:

«Дорогий мій сучаснику! Як же нам треба плекати кожне словечко рідної мови, передане у спадок нам від багатьох-багатьох попередніх поколінь! В ньому зберігається тепло їхнього дихання. Хай же й наше тепло його зігріє. Ще прийдуть генії і зберуть те тепло в снопи могутніх гарячих променів людяности, і переломлять їх через свою індивідуальність дивовижно-прекрасними, невідомими світові, тональностями спектрального сяйва».

Леонид ГУСИН

Критика літературної критики

Такою була тема засідання комісії критики Спілки письменників України, що відбулося 15 січня в Києві. Щоб було уявлення, про що йшла мова, подаємо уривки з кількох виступів за звітом «Літературної України» від 21 січня 1964 — «Критиці — бойову насагу».

Головний доповідач П. Моргаченко, як подає газета, «називає типовим ще низький теоретичний рівень критичних матеріалів. Дуже рідко з'являються критичні твори, особливо в журналах, які філософськи осмислювали б літературні явища і їхній зв'язок з життям. Частіше друкуються статті та рецензії, автори яких тільки переказують загальні думки, 'популярризують' всім відомі істини. На це хибують навіть і деякі літературно-критичні монографії, на обкладинках котрих — проблемна назва, а в середині — переказ відомих концепцій, відомих літературних фактів, одноманітне перебирання прізвищ і, кінець-кінцем, низка літературних героїв».

Далі Моргаченко говорив «про ювілейну стихію, яка в останні роки особливо дає себе знати і може вилитись у своєрідний, але безплідний і навіть шкідливий 'літературний процес'. Ювілейщина вже почала захльостувати відділи критики літературних видань... Так з'являються рожеві ювілейні роботи, де ювілят неодмінно захвалюється, а творчість його розглядається некритично, однобоко й поверхово. Вартість такої роботи сумнівна, зате її шкідливість, здається, усвідомлюють усі...»

У критиці «ювілейщини» до Моргаченка приєднався Ю. Збанацький, який додав також, що після «ідеологічних пленумів ЦК КПРС та ЦК КП України» редактори журналів «стали уникати гострих критичних матеріалів. Така позиція позначилася на всьому критичному процесі протягом минулого року. Гострі дискусійні матеріали стали помалу зникати з сторінок журналів, частіше з'являються статті, автори

яких поблажливо ставляться до творів сірих, художньо посередніх, ідейно невиразних».

З виступу Л. Новиченка, як його зформулювала «Літературна Україна»:

«... не можна не помітити того потоку посередніх, сірих романів, який сьогодні не тільки не припинився, але, здається, ще й посилився. Я починаю з тривогою думати, чи не розтрачуємо ми, критики, нашого авторитету, байдуже ставлячись до цього потоку 'сіратини', до тих творів, що їх написано за відомими рецептами, байдужою, холодною рукою. Іноді ми позитивно оцінюємо та рекомендуємо читачеві такі прозові твори, від яких він одвертається, які неохоче бере до рук. Ми ще миримось із зниженням художнього рівня літератури. І цього треба позбутися в першу чергу».

З виступу Л. Коваленка:

«Журнальна критика 1963 року, зазначив у своєму виступі Л. Коваленко, так би мовити, намагалася уникнути будь-якої дискусії. Були навіть спроби нав'язати критиці односторонню полеміку. Хіба може бути дискусія в атмосфері, яку створила, наприклад, газета 'Вечірній Київ' статтю М. Богущького, спрямованою проти деяких закидів у виступах С. Крижанівського про поезію М. Рильського, П. Тичини та деякого з молодих. Редакція газети, відмовившись від ґрунтовної доброзичливої розмови про проблеми й тенденції розвитку нашої сучасної поезії, намагалась дискредитувати критику».

«Щось подібне сталося і в 12 номері 'Вітчизни'. У неприпустимому для літературної дискусії тоні редакція відповіла критикові В. П'янову, що в своїй статті, надрукованій 'Робітничою газетою', осмілював неохотно відгукнутися про деякі поезії журналу».

«Ясно, що в таких умовах, наголошує Л. Коваленко, літературна дискусія неможлива. Вона зможе

розвиватись тільки тоді, коли журнал дасть свої сторінки і тим, хто не завжди згоден і з думкою редакції, коли у 'Вітчизні' з'явиться місце для дискусійних статей».

Ми подали найістотніше з виступів окремих критиків, пропустивши лише ті димозавісні пасажі, в яких перед тим, як сказати щось присутнє, промовцеві належить продеклямувати загальні формули про успіхи. І з зачитованого стає ясним, що йдеться про занепад критики, і то власне, що ми хочемо підкреслити, — в 1963 році. Між іншим, це в окремих промовців зовсім чітко й було підкреслено. Наприклад, С. Адельгейм сказав: «1963 рік був невдалим роком для літературної критики. Протягом всього року не з'явилось майже жодної статті, яка викликала б полеміку чи ширшу дискусію...»

Очевидно ж ніхто не насмілювся вголос визначити причину, яка призвела до занепаду літературної критики в 1963 році. А властиво, що так станеться, можна було сказати ще на початку того року, бо й критика і література взагалі були приречені на занепад у грудні 1962 року (після виступу Л. Ільчова на «наradі творчих працівників») і ще

більше в березні 1963 (такий самий виступ Хрущова).

Критика, як і всі інші літературні жанри, дуже чутлива на посилення терору. Як тільки таке станеться, вона заникає. Між іншим історія радянської літератури вже давно знає ці явища: ніколи ювілейщина так пишно не процвітала, як у кінці 1930-их років, коли в наслідок ежовщини критика майже цілковито відумерла. І як шкода, що ніхто з учасників обговорюваної наради не звернув уваги на цю паралелю, тоді всі речі стали б на своє місце і було б ясно, чому літературна критика занепала саме в 1963 році. Щоб вона ожила, вистачає знову дати слово тим критикам, яких у 1963 році змусили замовкнути: «Є. Сверстюк, Ів. Світличний, Ів. Дзюба та інші». Взятє в лапки тут тому, що саме так подав перелік партійний секретар Стілки письменників України Ю. Збанацький. Додавши до того: «Окремі їхні помилкові твердження неодноразово критикувалися. Але й після цього вони не зробили правильних висновків».

Пощо ж вимагати неможливого — дискусії, після того, як охочих дискутувати позбавлено слова?

Доля опери «Самійло Кішка»

Приблизно тридцять сім років тому на Україні, на замовлення Народного комісаріату освіти, кілька майстрів лібретто й композиторів почали працю над темами, які мали бути матеріалом для майбутніх українських опер, брак яких так дошкульно відчувала українська культура тих часів.

За це важливе і дуже почесне завдання взялися фахівці, імена яких на той час були вже досить відомі, і здавалося, що такі заходи НКО виявляться щасливим початком у розвитку українського оперового мистецтва.

Фахівці запропонували свої по-

слуги. Тем для лібретто не бракувало, бож проблеми історично-національного буття українців переплетені героїчною романтикою минулого, а музика минулого споконвіку зберігалася серед народних мас. Отже треба було тільки пов'язати її чарівну тональність із кольоритними полотнищами образів історичних подій та окреслити формами музично-сценічних комбінацій.

Майстри працювали наполегливо. Улагай-Красовський написав лібретто «Самійло Кішка», взявши як матеріал для нього думу про легендарного козацького ватажка. Музику для лібретто приготував

композитор Б. Яновський, який навіть спеціально їздив до Стамбулу, щоб там записати деякі потрібні для опери східні мелодії, бо для твору відбувалося в Криму й Туреччині. Художнє оформлення сцен дбайливо виконувалося найкращими на той час технічними засобами. Харківська і Київська опери з нетерпінням чекали на викінчуваний твір і сперечалися за право на прем'єру (перша вистава відбулася в Харкові).

Опера складалася з чотирьох дій з шістьма картинами. Знавці висловлювали погляд, що для такої опери треба було б більше картин. Це спричинилося б до напруженішого розгортання драматичної дії і не згущувало б мізансцен. Але й попри це опера мала колосальний успіх та вважалася однією з найкращих.

Хоч культурна політика відомої в той час установи НКО була відносно ліберальною і багато поблагливішою до розвитку української культури, ніж у пізніші часи, що ввійшли в історію як роки жорстокої розправи з усіма, навіть з соціалістичними за змістом культурними проявами української культури, якщо національна форма цих проявів переступала встановлену міру всеозного стандарту, — все ж таки опера «Самійло Кішка» зазнала нищівної критики через те, що вона, мовляв, не могла задовольнити «ідеологічних настанов радянського суспільства».

Межі згаданих «ідеологічних настанов» для мистецтва на Україні на той час не були ще точно визначені. По суті то була ще початкова фразеологія нового режиму, але оперу затиснули. Не помогли навіть зміни, які були зроблені автором лібретто і композитором. Проблема була справді складна. Виявилось, що кваліфікації майстрів і великий тематичний матеріал не мали змоги поєднатися й вилонитися в творчому задумі нових українських опер, бо між ними поставив штучний посередник у формі «ідеологічних настанов», який галь-

мував і нівечив творчий розмах мистців і спотворював історичну правдивість тем.

Після першої вистави критика закинула авторові лібретто, що він дуже захопився козацькою романтикою. Критика вимагала, щоб у опері, крім козацтва, показати в ролі рушійних сил революційну селянську голоту — кріпаків. Іншими словами, вимагалось, щоб автор лібретто штучно зсував нитку класових протиріч, протяг її початок аж до часів перебування генуезців на кримському півострові. Це вимагалось для того, щоб розгорнути неактуальну тоді ідею класової боротьби і таким чином вмотивувати причини більшовицької революції на Україні т. зв. історичною тяглістю процесу. Критикуючи оперу «Самійло Кішка» В. Костенко писав:

«Радянська суспільність ставить певні художньо-ідеологічні вимоги перед оперовим лібретто. Воно мусять відповідати сьогоднішньому рівню театрального мистецтва» («Критика» ч. 4, квітень 1929, Харків).

Улагай-Красовський примушений був зробити деякі зміни в своєму лібретто, але на цілковиту переробку не погодився. Автор музики Б. Яновський був змушений зробити поправки, заповнюючи вилучені місця фолклорними музичними вставками. Наскільки ті зміни вплинули на цілість опери — сьгодні важко встановити. Ми не маємо відповідних матеріалів для зіставлення.

За словами Б. Костенка, опера «Самійло Кішка» не вмістилася в рамці замовлення НКО, бо не відбила в своїй тематиці «соціальних зрушень» в житті українського народу. Не відбила «тих вимог, які нині висуває перед оперовою творчістю радянська суспільність, із погляду аналізу технічно-формальної й ідеологічної».

З цього можна зрозуміти, чому українська опера «Самійло Кішка» була вилучена з репертуару оперових театрів.

В. ШЕЛЕСТ

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Вельмишановний Пане Редакторе!

Ще минулого року мистець Юрій Соловій виступив був у «Сучасності» з статтею «На безриб'ї і рак риба», в якій він представив мистецьке життя еміграції, на його думку, — бездарне, дилетантське і компромітуюче. Я був змушений на ту статтю відповісти в щоденнику «Свобода», з'ясувавши, що Соловій пише про справи, про які дуже мало знає, бо, наприклад, з репрезентативних українських виставок в американських музеях, які він спеціально критикує, ні одної він не бачив, і все написане ним — вигадка. Я звернув також увагу на той факт, що Соловій намагається писати тільки в пресі позаамериканській, бо тут, на місці, добре відомі всі факти, тоді як редактори в Європі просто не мають змоги тих фактів перевіряти і мусять вірити авторові на слово.

Нещодавно у Вашому журналі появилася друга його стаття — «Поп-мистецтво — найновіше мистецтво?». Тут Соловій уже обережніший, проте далі пробує вмовляти в читачів, що мистецтво української еміграції — назадницьке і провінційне, а єдиною творчою групою в ньому є десяток мистців, репродукції яких він подає при своїй статті. Це т. зв. в Нью-Йорку «група Соловія», що проявлялася спорадично виставками. Коли і де вони, ті виставки, відбулися, того я сказати при найкращій добрій волі не зміг би, бо як правило ті виставки не мали каталогів, і пам'ять про них пішла з вітром. Проте, що собою являє рекламована Соловієм його група, вистане поглянути на подані в «Сучасності» репродукції: добрій половині авторів тих творів, про які Соловій думає, що вони колись заповнять музеї Києва і Львова, треба ще підвчитися бодай рисувати. Я сюди не враховуватиму рисунка самого Соловія тільки тому, що знаю деякі його кращі речі.

Признаюся, концепція того рисунка мені зовсім не зрозуміла, тим часом Соловій подає його як якийсь свій репрезентативний твір, бож репродукції до статті підбирав хіба він сам. Вже сама ідея позичити колосальну, хвору на елэфантіязіс ногу від Пікассо — чого варта! Але в Пікассо така нога має свою рацію мистецького існування, в нього лежача фігура такою великою ногою накривається, і виринає цікава й інтригуюча асоціація: нога — парасоль. До того твір Пікассо перегукується із старими гравюрними зображеннями фантастичних мешканців Америки в 15-16 вв., де також зображені нереальні постаті, які накриваються великими ногами. Тим часом Соловієва нога виконує свою природну функцію, тобто стоїть, а її форма свідчить радше про натуралізм, як нереалізм. Словом, я ніякої рації для існування того Соловієвого твору не бачу, бо він своєї мистецької функції не виконує.

Проте, про ці справи пишу більш побіжно, справа в чому іншому. Соловій на всі лади намагається вишистити свою групу коштом припинення інших мистців і їх творчості як провінційної. Йому далі не дають спокою репрезентативні виставки українського мистецтва, що відбулися впродовж останніх десяти років в США і Канаді. З його не дуже замаскованих алюзій видно, що особливо болить йому виставка українського мистецтва в Детройтському музеї в 1960 році, де брало участь 78 українських мистців вільного світу майже чвертю тисячі творів. Вона знайшла широкий відгомін на Україні, де появилася про неї чимало статей і перерепродуковано з каталогу кілька творів модерного малярства. З біографічного довідника каталогу тієї виставки користуються тепер чужинні мистецькі енциклопедії навіть поза залізною завісою. Не кажу про те, що ту виставку відвідало понад 10 тисяч людей, у

тому числі сотні мистців і студентів американських університетів, які про наше мистецтво до того часу нічого не знали. Розміщена в прекрасному приміщенні (будова одного світової слави архітекта — Ямасаки), та виставка виглядала справді репрезентативно. Але Соловій, тієї виставки навіть не бачивши, впевняє, що це — «репрезентація сучасного українського малярства фалангою дилетантів». Чи справді? На згаданий детройтській виставці показані були твори таких мистців, як В. Г. Кричевський, Ол. Архипенко (12 речей, що копії з деяких є в світових музеях), М. Буткович, О. Грищенко, Г. Мазета, П. Холодний, М. Радич, М. Дмитренко, М. Левицький, далі скульптори С. Литвиненко, Г. Крук, М. Черешньовський, К. Мілонадіс, ціла група талановитої молоді, що вийшла вже з американських шкіл. Словом, були там твори всіх наших мистецьких генерацій, і якщо й бракувало кого з визначніших мистців, що не виставляли з причин особистих, то їх неприсутности ніхто навіть не помітив.

Між тими мистцями були імена, що вже давно перейшли в історію українського мистецтва, тож зачисляти їх до фаланги дилетантів, як це робить Ю. Соловій, ніяк не можна. Виставка з тими самими репрезентантами українського мистецтва відбулася ще давніше, в листопаді 1956 року в Українському інституті Америки в Нью-Йорку, і вона дістала високу оцінку мистецької преси, між іншим «Н.-Й. Таймсу». Соловій її також не бачив, будучи тоді в Європі, але це не дає йому права не рахуватися з фактами, тим більше, що й із цієї виставки залишився для історії докладний каталог.

Соловій намагається сугерувати читачеві, що подібні репрезентативні (в нього в дужках) виставки влаштовувано з метою не мистецтва, а на те, щоб отримати похвалу якогось «сенатора чи якоїсь дами з міської ради, які взагалі не терплять мистецтва непровінційного»... Ми маємо тільки одну «даму

з міської ради» — пані Марусю Бек з Детройту, яка найбільше своїми впливами допомогла до влаштування виставки. Я не знаю, чи і яку вищу освіту має Соловій (що, зрештою, для мистця, якщо має талант, справа умовна), але пані Бек — жінка з високою освітою, представник міської ради Детройту в комісії Детройтського музею мистецтва, — одного з найкращих в США. Є в тому музеї все, від Рембрандта до Пікассо і наймодерніших американців, і видно, що пані Бек на тому щось розуміється, коли вона там є. Нетактовний випадок Соловія не має ніякого ґрунту, і я в ньому нічого, крім вічного і нещасного почуття української меншевартости не бачу.

Подібний faux pas зробив і інший член Соловієвої групи, Я. Гніздовський. Також не бачивши виставки в Детройті, він пробував її знецінити в своїх статтях у філядельфійській «Америці», мовляв, та виставка не має ніякого мистецького значення, бо відвідувачів на неї стягано при допомозі гопака і бандуристів. Збагнувши, що Гніздовський упав жертвою інформацій «добрих людей», я мусів терпеливо вияснити, що у виставових залах ніхто гопака не витинав і не грав на бандурах, бо концерт детройтської (американської) симфонічної оркестри і бандуристів відбувся деінде — в залі Академії музики. Є люди, навіть талановиті, яким добре жити в світі власних уявлень, і я їх ніколи не чіпав би, якби вони не заторкали фактів, інших, ніж ті, що вони їх хотіли б бачити.

У статті Соловія знаходимо ще й зневажливе відношення до «неовізантиністів», яких він клясифікує нижче від малярів «поп-арту», що на своїх картинах копіюють рекламну графіку. Соловієві я не дивуюся, — неовізантиніство у сучасному українському мистецтві у вільному світі — одна з найяскравіших мистецьких течій, виявлений сотнями цікавих і часто монументальних проблемних творів. Я не буду тут спинятися на мистецтві

релігійному, скажу тільки, що, раз ми приналежні до східного обряду, то й мусимо дотримуватися стилевих вимог того обряду, і краще, щоб мистецтво для нього творили мистці українські, ніж це мали б робити чужинці. Справа в тому, що ми, мистці неовізантисти, не копіюємо творів минулого, тільки на ґрунті старого стилю творимо мистецтво нове. Хто цікавий, раджу йому піти в Нью-Йорку до української православної катедри і поглянути там на ікони П. Холодного: чому б до них не можна підійти з тим самим критерієм мистецької форми, як, наприклад, до конструктивних композицій Леже або пуристичних Жаннере? А водночас це твори мистецтва українського, бо конструктивно-лінійні принципи візантики, такі самі незмінні і вічні, як і геометрія небесних сузір'їв, за майже тисячліття вросли в кров і кість нашого мистецтва. Ось чому я у своєму вступі до англомовної монографії Архипенка уважав потрібним зв'язати його ритмізм і лінеарність з українською візантикою й іншими стилями, що діяли на території України. Для мистецької критики це було відкриттям, бо вона не знала, звідки Архипенка виводити — з кубізму? з машинізму? Тож з нагоди виставки Архипенка в Палаціо Барберіні в Римі навесні 1963 року автори каталогу, Дж. Санджорджі і Джіно Северіні, так і почали свій огляд Архипенкового мистецтва з цитати з його вступу, їм бо стало ясно, що Архипенко — не безбачченко, а представник і синтеза довговікового схрещення культур. Отже, традицій, як це робить Соловій, легковажити не можна, бо тільки в їх тягlostі й продовженні лежать основи кожного поважного мистецтва. До речі, Архипенко з ультрамодерною групою Соловія ніколи не ангажувався, зате брав участь у виступах «фалангі дилетантів».

Для нас, мистців ще бездержавної нації, спеціально гострою є справа мистецтва національного. Як кожен зранений організм намагається усунути з себе чуже тіло, яке його по-

шкодило, так і духовна структура борониться проти вникання в неї чужорідних елементів. На Україні це справа не лише тиску політичного з його накидуваним соцреалізмом, а й засмічування нашого мистецтва творами мистців імпортованих, духовно чужих, які, називаючи себе українськими мистцями, водночас не акліматизують свого мистецтва і творять мистецтво потрібне для колонізаторів. Інший процес спостерігаємо на еміграції — відхід від традицій через їх недооцінку і незнання, брак власних ідей, заступлених погонею за чужими, нашії духовній структурі часто зовсім непотрібними і тому суспільністю не сприйнятими. Легко нарікати на відсталість громадянства, але важче мати почуття песького обов'язку виховувати його естетично, як це 120 років тому розумів і робив Шевченко (маю на увазі мотиви, що спонукали його створити «Живописну Україну»). Факт, що український найширший загал прагне мистецтва, великого, справжнього і широкого мистецтва, яке його зворушувало б. На одній нью-йоркській виставці 40 речей Грищенка наші ж такі люди розхопили впродовж кількох днів, хоч тематично вони були всі чужі, зате надихані справжнім життям, що давало високі естетичні емоції. І зовсім не шкодило те, що третина творів була з доби кубістичної. Отже громадянство має якесь естетичне почуття, яке каже, що саме в мистецтві є добре, а що ні. Цей факт можна помітити також на майже всіх наших мистецьких виставках, де як правило всі найліпші речі бувають викуповувані. При цьому всьому я ніяк не заперечуватиму потреби зв'язків із загальним мистецьким оточенням країн, де живуть і творять наші мистці. Потреба цього самозрозуміла. Проте я давав би перевагу виступам у таких інституціях, як музеї, бібліотеки, університети, над індивідуальними виставками в приватних галеріях, що є звичайно комерційною справою самого мистця, який свій виступ, рекламу і рецензії звичайно оплачує сам.

Сподіваюся, що це моє писання читач не вважатиме мою сваркою з Ю. Соловієм за те, «чия віра краща». Соловієві ніхто не заперечує права творити так, як йому цього забажеться, чи обороняти свої позиції пером. Інша справа, коли він у своїх писаннях виявляє не виправдані тенденції на нове мистецтво

і обороняє себе і свою групу знецінюванням творчості інших. Тоді ми змушені витягати назверх факти, які показують, що в дійсності все виглядає зовсім і зовсім інакше, ніж це йому було б приємно бачити.

Святослав ГОРДИНСЬКИЙ

Нью-Йорк, лютий 1964.

З М І С Т

Юрій Тарнавський. Ідеалізована біографія	3
Сергій Домазар. Замок над Водеєм	11
Богдан Кравців. Реабілітація М. Зерова — перекладача	42
З перекладів М. Зерова	48
Василь Маркусь. Рибалка М. Веста — папа кризової доби .	54
Євген Гловінський. Радянські закупки зерна за кордоном .	59
Роман Рахманний. Запитання на «схилі гори .	66
Анна Г. Горбач. Із болгарських вражень	74
Володимир Рудницький. Мій флірт з Мельпоменою .	90
Критика і бібліографія. Неповна і досить бездарна «перша спроба» документації (В. П. Стахів) — Література в українській англomовній енциклопедії (К. Біда) — Вбивство у соборі (Б. Войчук) — Повчальне введення в сучасну літературу (Й. Ган) .	100
Огляди, нотатки. Перспективи національної політики в СРСР (Л. Хомяк) — Найболючіше з питань (Л. Гусин) — Критика літературної критики — Доля опери «Самійло Кішка» (В. Шелест) .	115
Лист до редакції (Святослав Гординський)	125

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist») Maza 150
Buenos Aires
- Велико-британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham
- Канада:** I. Ellashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція:** M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фунт
Австрія	15,-	180,-	шмил.
Англія	0:5:0	2:5:0	фунт
Аргентина	20,-	200,-	пез
Вельгія	30,-	300,-	бфр
Бразилія	50,-	500,-	круз
Венесуела	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	м.
Франція	2,75	28,-	ффр
Швейцарія	2,00	24,-	шфр
Швеція	3,-	30,-	кр.

ДАРУНКОВІ ПОСИЛКИ ДО СРСР І НА УКРАЇНУ З НАПЕРЕД ОПЛАЧЕНИМ МИТОМ

Подбайте вже тепер про

ВЕЛИКОДНЮ НЕСПОДІВАНКУ

для своїх рідних та приятелів в СРСР і своєчасно замовте для них подарунки!

LINDEX висилає товари, заготовлені самими Вами.

LINDEX має на своєму складі великий асортимент доброякісних товарів у вигідних для Вас цінах.

LINDEX є посередником у закупівлі доброякісних радянських товарів, що їх отримають Ваші родичі та приятелі в СРСР безпосередньо на місці.

Адресат Вашої посилки не обтяжений жадними коштами. Вимагайте проспекти та інформації від фірми:

LINDEX Handelsgesellschaft mbH
8 München 27
Rauchstraße 5

(Tel.: 48 13 75 — 48 16 27 — 48 20 38)

